جمال الدین ولیدف

مِلّت و مِلّیت

ملت و ملیت

I

بو بزنڭ سیارەمز قویاشدن آئلوب چقوب کیڭ فضا اچنکه ئەیلەنور گه باشلاغانده آنده حاضرگی بیش تورلی قوری، بیش تورلی آ کیان وآنلرنڭ تارماقلری بولغان هر تورلی کورفز وآتاو چلتەرلری یوق ایدی. حاضرگی قاتقان تاش کبی کرەمز اول چاغنده مایعناری حالنده بولوب آنڭ بوتون عناصر اصلیەسی، یەشەب منقرض بولغان، حالا یەشەمکده بولغان وکیلەچکده یەشەیەچك مڭ تورلی حیوانات ونباتاتنڭ مایۀ اولیەسی خاوس حالنده برگه بوتالوب بولغانوب یوری ایدی. مقداری بر خداغه غنه معلوم یللر، عصرلردن عبارت بردورنی کیچرگاندن صوڭ بومایعناری آقرن آقرن صوونوب قاتارغه، اچنده بولغان تورلی مادەلر تحلل ایتوب ترسب وتبلرگه باشلادی.

بودور تحلل وترسب طاوشسز، طنسز طنچقنه اوتمەدی. اول برجیردن توزەلسه یوز جیردن بوزولا، بر اورندن قاتسه مڭ اورندن واطلا، آنڭ صولری اوطلرغه قاتشوب قاینی سیکره، آنڭ اوستندەگی مڭلرچه تورلی غاز ومعادن بر برسیله هر تورلی مناسبات کیمیاویه و میخانیکیەده بولنوب خدا بلسون نیندی دهشتلی تاوشلر چغارا و نیندی مهیب کورنشلر بیره ایدی. مقداری برخداغەغنه معلوم یللر، عصرلر کیچوب نهایت بوفعل تحلل وترسب تمام بولدی. سیارەمز اوستینه حاضرگی قابغن کیوب حاضرگی طبیعی خریطەلردەغی شکلن آلدی. دیڭگزلر جەیلدی، چوقرلر، وادیلر ایندی، صحرالر صوزلدی. تگی دورنڭ مدهش یادکاری اولمق اوزره

تیك ئلله قایا بر گنه اوط پشقروب طورمقده بولغان ۋولقانلر ایله ئەلله قایچانغه بر گنه هم‌بره‌ر گنه مینوطقه یرنی سلـکتوب آلغان زلزله‌لر گنه‌قالدی.

ایشته شوشی وقتدن اعتبارا اوله‌نلر، جانوارلر باش قالقتوب یر یوزنده بر حیات طبیعی باشلاندی. بو جانوارلرنك اچنده بزنك بابالرمز انسانلرده بار ایدی. بونلرده مقداری بر خداغه‌غنه معلوم یللر، عصرلر بوتون باشقه جانوارلر کبی حیات طبیعیه ایله تر کلك سوردیلر. بو چاغنده انسان حاضرگی فرانسوز، قطای، تاتار دیگانمز کبی برمنتظم اجتماع توگل، بلـکه بوری، تولـکی، قویان دیگانمز کبی طبیعت طرفندن سورو کله‌نوب یورمکده بولغان بر حیوان سوریسی ایدی.

حیات انسانیه‌نی سیاره‌مزنك حیاتی ایله‌چاغشدرساق آنك بوبرنچی دوری کرهٔ ارضنك تحلل وترسبکه باشلاماسدن ئلـکـکی برنچی دورینه اوخشیدر. جیرنك بو برنچی‌دورنده حاضرگی حالده آفریقا، آوروپا، آزیا، آمریقا کبی قطعه‌لرغه همده فرانسیه، چین، روسیه کبی مملـکتلرگه بولینوب هر قایوسی اوزینك خصوصات طبیعیه واجتماعیه‌سینه کوره آیرم بر عالم بولوب آیرلغان طوفراقلر، صولر خاوس حالنده بوتالوب اوقماشوب یاتدیغی کبی انسانیتنك بو برنچی دورنده‌ده حاضرگی کونده عرق احمر، عرق ابیض، عرق اصفر کبی جنسلرگه، فرانسوز، قطای، روس کبی ملتلرگه بولینوب خصوصات طبیعیه و تاریخیه‌لرینه کوره بر بوتون کتله شکلنده تیلر ایتکان انسانلر حیوانی و طبیعی بر انتظامسزلق اچنده اوقماشوب یاتمقده ایدی. یللر اوتدی، عصرلر کیچدی... شولای ایتوب بر وقت سیاره‌مزنك باشندن اوتکان تحلل وترسب دوری انسانیت‌نك‌ده باشینه کیلدی. بوآتاسن، آناسن، اوغلن، قزن بلمیچه حیوانی برصورتده اوقماشوب یاتمقده بولغان آدم بالاسی برعائله، بر قبیله، نهات بر ملت حالنده تحلل وترسب ایتدی.

بوندەده بو تحلل وترسب دوری طاوشسز، طنسز طنچقنه اوتمه‌دی. بریرده بر کتلهٔ اجتماعیه حاصل بولور بولماس آ کا ایکنچی‌بر کتلهٔ اجتماعیه اوزینك بوتون وحشت وقوتیله هجوم ایتوب ایکی آراده اوترشلر، کیسشلر بولوب قاندن یلغه‌لر آقدی. ایللر تالانوب یورطلر جیمرلوب کوللری کوککه

اوچرلدی. بو کون بر یرده جییلوب طورمقده بولغان بر جمعیت انسانیه کوز آچوب بومغانچه یوق ایتلوب آنك اورننده ئەلله قایدن کیلوب چققان ایکنچی برقوم حکومت سوره باشلی، بو یل بر تل بلەن سویلەشمکده، بر تورلی اعتقاد ایتمکده بولغان جمعیت انسانیه ایکنچی یلغه ئەلله نیندی حاللرنك، قوملرنك تأثیری ایلهایکنچی تورلی سویلەشوب ایکنچی تورلی اعتقاد ایته ایدی.

انسانیتنك بوحالی حاضرگیگه نسبتا نیقدر ابتدائی بولسون، بزهمانك بو دورنی آنك ترقیسنده ایکنچی باصقچ صانارغه مجبورمز. چونکه ایندی اول بوحالده باشقه حیوان سوریلرندن آیرلوب نیقدراساسز ونیقدر سریع الزوال بولسون براجتماعی طورمشقه، اجتماعی حیاتقه مالك ایدی. اوشبو وقتدن اعتبار اکه حیات طبیعیه ایلهبرابر کوندن کون آ کا غلبه ایتمکده بولغان وبو کونده کمال شوکت ایله یریوزنده حکم سورمکده بولغان حیات تاریخیه باشلاندی.

بو حیات اجتماعیه یللر، عصرلر اوزغان صاین نقلانا: کیگەیه، اول وحشت درجەسندن اوزوب، یعنی اورمانلردن، قوواق اشقلرندن چغوب اوزینه یورط قورا وشونك ایله اوزینه مسخر بولغان حیوانلرنی قووب کیك صحرالر بوینچه کوچنوب یوری، نهایت بو اوزاق بدویت باصقچندن مدنیت چارلاغینه کوتەرله. یعنی جیر یوزینه نقلاب اورناشوب آوللر صالوب ایگون ایگەرگه، شهرلر قوروب سودا وهنر ایله معیشت ایتەرگه باشلی. ایندی صوغشلر، قرلشلر وآنلر انتاج ایتکان مهاجرتلر، انقراضلر، تمثللر کیموب هر بر جمعیت، تقدیری کیتروب اورناشدرغان یرنی وطن اتخاذ ایتوب شونی تعمیر ایتەرگه کربشه وشولای ایتوب جیر یوزی آقرن آقرن حاضرگی خریطەسینه یاقنلاشا. لکن توزولگان جمعیتلرنی بوزوب، یاصالغان اداره وتشکیلاتنی جیمروب طوروچی تاریخی واجتماعی زلزلەلر. اندفاعلر آراصیره بولغالاب طورا. بز تاریخ انسانیتده بولغان بوندای اندفاعنك ایك صوڭغیسی اولارق مهاجرت عمومیه واقعهٔ مشهورەسن انتاج ایتکان هونلر هجومینی وشونك اوق جیلی ایله شمالدن تاتارلر، جنوبدن سلجوق عثمانلیلر کیلوب باصوویني کورەمز.

بو اندفاع یاخشیغنه ترسب وتقرر ایتکان جمعیت ملیه‌لرنی یا کادن آسته اوست کیتروب یا کادن ملی امتزاجلر وملی انحلاللر وجودگه کیتردی. بونك تأثیری ایله یاور و یاده ئه‌لله‌نیچه تورلی قومدن قاطش ملی محلوللر تشکل ایتوب قورقنچلی شرق جیلی باصلوب طنچلانوغه بونلر آقرن آقرن تبلر ایته‌رگه باشلادی. لاتین محلولندن حاضرگی فرانسوز، ایسپانیول، ایتالیان کبی ملتلر تبلرایتدی. شولای اوق تورك و اصلاویان محلولندن‌ده روس، بلغار، صرب، چه، له کبی کتلهٔ ملیه‌لر وجودگه کیلدی. اجزالری آرتق تارقاو ومقاومتلی بولغان تورك محلولی ایسه هنوز بر دور تحلل وترسب کیچرمکده‌در. بعضیلر بو محلولنی همان بولغاتوب آنك تورلیگه آیرلمیچه بر بوتون کیسه‌ك بولوب اویوشووینه خدمت ایته‌لر، لکن طبیعت و تاریخنك حکمی بودرکم: تورك محلولی ده تاتار، عثمانلی، اذربایجان کبی بر نیچه کتلهٔ ملیه صورتنده تبلر ایته‌چکدر.

ملیتنك باشینی انسانده اجتماعی حیات باشلانغاندن آلوب یورتورگه طوغری کیله. ئلکده برگه اویوشوب باشقه‌لرغه قارشی طورا طورغان کچکنه جمعیت انسانیه‌لر (قبیله‌لر) اول زماننك ملتیدر. اول زمانده یر یوزنده عموما انساننك نفوسی آزلغن، مسکون یرلرنك تارلغن، وطننك کچکنه‌لگن اعتبارغه آلغانده اول دورنك کچکنه قبیله‌سی حاضرگی کیلك دنیانك الوغ ملتی اورنن طوتا دیب ئه‌یتورگه ممکندر. لکن اجتماعی حیاتنك ئلکگی وابتدائی شکلی بولغان بو واق جمعیتلرگه بز همان ملت اسمی بیره آلمیمز. جمعیت طشقی و وقتلی رابطه‌لر ایله‌گنه توگل، بلکه ادبیات، مدنیت، اعتقاد، تاریخی عنعنه کبی اساسی روحی رابطه‌لر ایله باغلانوب بر جیرده نقلاب اورناشقاندن صوگغنه یعنی امتزاج و انحلال دورینی کیچروب نق و بوتون بر کتله حالنده تبلر ایتکاندن صوگغنه بر ملت دیوب آتالادر.

عائله، روغ، قبیله، قوم بونلر برسی‌ده ملت توگل، بلکه ملت درجه‌سینه آشار اوچون تورلی درجه باصقچلردر. اول حالده ملیتنی «قان، دین، تل، عادت و عنعنه کبی اساسلرنك برلگی سببلی برگه جیبلغان بر جمعیت انسانیه» دیوب تعریف ایتسه‌ك شاید یالغشقان بولمامز.

درست، بو قسقه تعریف ملیت کبی تیره‌ن و اطرافلی بر مفهومنی بوتون رنکلری، علامتلری ایله آچوب بیره آلماس، لکن آنك ماهیت و شرائط اساسیه‌سن تعیین ایته بلور.

II

ملیتنك تاریخده وحاضرگی حیاتده طوتقان اهمیتینی تعیین ایته‌رگه طوغری کیلگانده ملت و ملیت مفهوملرینی قوم و قبیله کبی کچره‌ك و ابتدائیره‌ك اولچه‌وده قوللانورغه طوغری کیله. چونکه بز تاریخنك یراق تیره‌نلگینه تابا کیتسه‌ك آنده خاص معناده بولغان ملتلردن بیگره‌ك روغلر، قبیله‌لر کوزگه به‌رله. ذاتا عمل و تأثیر اعتباریله بز قبیله، روغ و ملتلرنی بر نرسه ایتوب، یاکه بروك نرسه‌نك تورلی دوره‌گی ترقیسی ایتوب تانورغه تیوشمز. یاری، ملتنی وقتلیغنه شوندای عمومی مفهومده، کیگره‌ك اولچه‌وده آلیق‌ده ملیتنك تاریخده و حاضرگی حیاتده طوتقان اهمیتی تیرمسنده ئه‌یله‌نیك.

تنازع بقا، حیات و استقلال بولنده دنیانك آستن اوستکه کیتروب بتروچی، یمروچی، توزه‌توچی، اوچروچی، اورچتوچی، قروچی، قوروچی الحاصل بوتون سلسلهٔ تاریخیه‌نی اوشبو بولغان شکل و ترتیب اوزره تزوچی و سیاره‌مزنك اوستینی حاضرگی حالنده طوتوچی عامللرنی، قوتلرنی ازله‌گانده بز ملیت ایدیاسینی بو اشلرده ایك کوب علاقه‌دار کوره‌مز.
درست انساننك بو زور حرکات تاریخیه‌سنده ایك قوتلی و ایك مرکزی محرك احتیاج و منفعتدر، ضرر یوق، حرکتنی طودروچی باش قوت احتیاج و منفعت جیلی بولسون، بز همانده بو جیلنك ایك زور قوت ایله تأثیرینی ملیت یالقوننده و ملیت دولقوننده کوره‌مز.

انساننك حیوانی و صرف شخصی طورمشدن آیرلوب جمعیتلر تشکیل ایتوب طورا باشلاوی شخصی و حیاتی احتیاجلرنی برگه‌له‌شوب اوته‌و و شول ره‌وشچه منفعتنی کوبره‌ك کوچ و آنصاتراق یول ایله تأمین ایتو مقصدینه مبنی ایدی. بو، صورتی کوز آلدمزده طورغان سونگیلی،

اوقلی ابتدائی انسانلر، شخصی منفعتلرن بر گەلەشوب صاقلار اوچون جییلغان سایوزنیکلردر. صوگره برگه اوبوشوب طورا باشلاغاچ بونلرنك همەسینه مشترك و فقط شول سایوزگه مخصوص عمومی و اجتماعی عادتلر، تلقیلر، اعتقادلر ئەیبرلر طوارغه باشلی. ایندی بو درجەده آنلر شخصی منفعتلرنگنه توگل، ئەلگی معنویاتلرنده برگەلەشوب صاقلیلر، چونكه آنلر آنی اوزلرینك مقدس و صاقلانورغه تیوش ملكلری دیوب بلەلر. بو عمومی و مشترك نرسەلر انساننی جمعیتكه باغلاب طوتوچی ایك نق باو بولا. بو باو، آنی، منفعتی ایكنچی یاقده بولسەده اوزندن اچقندرماسقه طرشا. ایشته شوندن صوڭغنه انسان برجمعیتنڭ چن اعضاسی بولوب كیته.

زمانلر اوزغان صاین بر طرفدن احتیاج و منفعتلر آرتق كوبەیوب، تورلەنوب تورلی اعضالر آراسنده آرتق كریشوب و بارا طورغاچ شخصی احتیاجلر یانینه تورلی درجەده عمومی و مشترك احتیاج و منفعتلر طووب و ایكنچی طرفدن ئەلیگی ملی معنویاتده بیك كوبەیوب، تورلەنوب اعضالر جمعیتكه بیگره‌ك نق باغلانالر.

بو ترقی ایله متناسب صورتده بر طرفدن شخصلر ملیتكه نغراق باغلانسەلر ایكنچی طرفدن بو رابطەنی یومشاتوب جمعیتنڭ برلگینی قاقشاتاچق ایكنچی بر عامل طووا، شویله‌كه جمعیتده بولغان اعضالر بالطبع تورلی قابلیتده و تورلی قوتده بولوب بونلرنڭ هر قایوسی جمعیتده قوت و قابلیتلری ایله متناسب حق قازانورغه تلیلر. مثلا: بو جمعیتكه ایكنچی بر دشمان جمعیت ایله صوغشورغه طوغری كیلسه بو مقدس اشده البته هر اعضا بر درجەده قوت و قابلیت كورسەته آلمی، هم بو یولده زور خدمت كورسەتكان بر بهادر اوزینڭ جمعیتده‌گی موقعی و حقوقی عادی بر نفرنكی ایله بر بولووینه راضی بولمی. شولای ایتوب بروك جمعیت ، اعضالرینڭ قوت و قابلیتینه كوره بر نیچه صنفقه آیرلا. هر صنف‌نڭ اوزینه كوره احتیاج و منفعتی بولغانلقدن جمعیت اچنده بالطبع صنف تعصبی، صنف اختلافی باش كوته‌ره. صوڭره صنوف ممتازەنڭ قوتكه و قابلیتكه مستند امتیازی شـفاعت وارث طریقیله اوزلرینڭ دوستلرینه و بالالرینه كوچوب اوزینڭ اولـگی اساسینی یوغالتا و شولای

ایتوب حاضرگی زادکانلك ، غرافلق کبیلر میدانغه کیله . طبیعی و تاریخی بر قاعده‌در که جمعیت نیقدر تار و کچکنه بولسه اول اعضالرینی شولقدر اوزی ایله مشغول ایته هم زورایغان و نغایغان صاین آنلرغه عمومی و اجتماعی خدمتنی کیموته ، نهایت آنلرنی ایرکن و بوش بر جب ایله گنه باغلاغان حالده آزاد ایته و شولای ایتوب انسان جمعیت خدمتندن آیرلوب بوشانوب شخصی بر حیات ایله عمر سوررگه ، کوبرەك شخصی منفعت آرتندن یوگررگه باشلی و بونك ایله شخصی ملك بیك اهمیت کسب ایتوب حاضرگی کونمزده دنیانی تقدیر کبی اویناتقان کاپیتالغه اساس صالنا (١) .

قوت و قابلیت ، شفاعت وارث ، ملك و کاپیتال کبی اساسلرغه بناء باش کوتەرگان بو صنفی منفعت ، صنفی اختلاف همانده هیئت ملیەنی بتروب طوزدروب تاشلی آلمی . قوت و قابلیتنك ، ملك و کاپیتالنك حکمی ، نفوذی شولقدر زور بولغان عصر حاضر آوروپاسی ، آمریقاسی همانده ملیت نامینه بر یرگه اویوشوب طورا . مطبوعات ، ادبیات ، صنعت ، حکومت همەسی ملی اساس اوزرنده بارا و حتی صرف انسانیت نامینه وجودگه کیلگان جمعیت و مؤسسه‌لرده ملیت دائره‌سندن بیك یراق کیتوب تأثیر اجرا ایته آلمی (٢) .

صوڭ منفعتلری ، احتیاجلری بو درجه مختلف ، درجۀ فکریه و مدنیه لری بو قدر متفاوت انسانلرنی بر ملت حالنده اویوشدروب طوروچی جبلر ، باولر نرسه؟ دیوب صورالسه ، بز یینه: تل ، دین ، قان ، عنعنه هم

---

(١) اولگی خلقلرنك کوبرەك مملکت اشی و عسکرلك خدمتی ایله کون کوروب شخصی و عائله اشلرینی بونلردن بوشاغان آراده‌غنه اشلەوی و بو حالده حاضرگی زمانده‌غی کبی چتلاب خازایستوا قوررغه ، زور بایلقلر حاصل ایتەرگه امکان بولماوی ، حاضرگی زمان خلقینك کوبرەگی ایسه اوز منفعتی اوغورنده ، اوز ملکینك دائره‌سنده اوغراشووی ، برنك آتالرمز زماننده‌غنه یکرمی بیشه‌ر یل بولغان خدمت عسکریەنك حاضر اوچ یلغه قالووی هر قایومزغه معلومدر .

(٢) آمریقانك انسانیت و مدنیت یواینه توگلگان یوز میلیونلرندن بوگنه‌گه‌ینی بولسون ، بو یولده اعانه‌گه اڭ محتاج بولغان تاتار جماعتی فائده‌سینه طوتلمی .

وطن برلگی دیوب جواب بیرەمز.

ایندی بو عامللرنی برەم، برەم تشریح ایتەرگە قالدی. تل: ــ «الوهیت دعوا قیلوچی بابل حکمداری نمرود، حکەمینی سمالرغە قدر آشرماقچی بولوب بویوك بر قوللە بنا ایتدررگە کرشدی، لکن خدانك حکمی ایلە خدمتچیلرینك تللری باشقاروب بر برسن آڭلاماس بولدیلر و شولای ایتوب قوللەنی تماملاودن عاجز قالدیلر».

تاریخ مقدس شولای، دی. شرکت قاتوب اوزینك شول قدر زور نعمتینە کافر بولغان بندەسینە خدا اوزینك تیوشلی جزاسن بیرگان، بوندە ضرر یوق، لکن بو نمرودقەغنە توگل بوتون انسانیت اوچون زور جزا بولوب توشدی. چونکە اش نمرودنك قوللەسی ایلەگنە تمام بولمادی، بو کشیلرگە بوندن صوڭ دە دنیادە طوررغە، دنیانی عمارت ایتەرگە یعنی انسانیت قوللەسی صالورغە کیرەك بولدی. تل تفرقەسی بابل قوللەسن صالودە نیقدر ضرر بیرسە انسانیت و مدنیت قوللەسن صالودەدە شولقدر ضرر بیرە ایدی. انسانیت و مدنیت بناسی کوندن کون کوککە تابا اعتلا ایتسەدە ئەلی همان صالنوب تمام بولغانی یوق. احتمال تفرقهٔ بابل واقعەسی بولماسەدە یعنی تللر همان برگنە بولسەدە بو صالنوب تمام بولماس ایدی ئەلی. لکن انسانلر آراسندە الفت و اجتماع تیوشلیچە یرلەشوب انسانیت و مدنیتنی برگەلەشوب بر قوت ایلە طورغزورغە قارشی کیلگان مانعلرنك ایڭ زوریسی اوشبو تل باشقەلغی بولوون کم انکار ایتەر. یراققە کیتمەگز، نی اوچون شوشی اون میلیونلی تاتار خلقی اوزینك شول غایت کچکنە و صای ادبیاتی ایلە تعذیهٔ روح ایتوب قناعتلەنورگە مجبور؟ نی اوچون اول دنیانك ایڭ عالی فکرلری بلەن تانوشا آلمی، ایڭ بیوك صنعتلری بلەن کوریشە بلمی؟ نی اوچون آگاصوربون و قامبریج ایشکلری قاپالی؟ نی اوچون هومیرلر، شیللرلر، شیکسپیرلر تابلماسلق دفینە؟ چونکە تاتار فقیر، مدنیت دنیاسندن یراقدە، ئەللە قایدە قاراڭغی شرقدە یەشی دیسزمی؟ یالغشاسز، سز فقط غرب ایلە بزنك آرامزنی طومالاب طورغان نچکە نچکە و جرطلورغە طورغان پەردەلرنیگنە کورەسز، آنك آرياغندە قالون

و اوتلمەس بر دیوار بارلغن سیزمیسز. بو قالون استینا نرسە؟ دیسەکز — تل‌ در.

دنیانڭ عرشندە طورغان غرب دنیاسینی، اول اسملرنگنە بیلدیکمز قامبریجلرنی، شکسپیرلرنی بر یاققە قویوب طوریق، شوشی آرالرندە و تحت حاکمیتلرندە یەشەدیکمز روس تلی بزنی نیقدر ایزە، بزدن نیقدر نرسەنی طومالاب طورا. روسیە کشیسی بولوب یەشەر اوچونگنە، روس دنیاسن، روس افکارن بلو اوچونگنەدە شول روس تلی اورمانلغن، روس تلی تاشلغن تاولغن اوتوب چغارغە مجبورمز.

بو یازدیقلرمز «تل» نڭ ملتلر آراسندە نیقدر کیسکن خط فارق بولوون شاید آکلاتا بلور. بز بوندە تللرنڭ جهت فارقەسن یازدق، بوندن آنلرنڭ جهت جامعەسی‌دە دلالة آکلاشلسە کیرەك. شوکا کورە تلنڭ ملیتدە اهمیتن آرتق سویلەرگە لزوم کورلمی.

تلدن صوڭ ملیتنڭ ایکنچی اساسی دین و اعتقاددر. آدمنڭ عملندە ایڭ زور حاکم آنڭ اعتقادیدر. شونڭ اوچون اعتقاد باشقەلغی بالضرور عمل باشقەلغینە و اعتقاد برلك عمل برلگینە سبب بولا.

بز آرتمزغە ئەیلەنوب قاراسەق تاریخ انسانیتنڭ اول یراق ماضیسندن بو کونگە قدر بویدن بویغە آتالرنی باﻻلردن، شاگردلرنی استاذلردن، دوستلرنی دوستلردن آیرغان بر اعتقاد جبی، اعتقاد ازی کورەمز. اگردە دین دیگانمز سادە بر اعتقاددن عبارت بولسە ایدی، شول حالدەدە اول کشیلرنی اوزینڭ تیرەسینە جییوب ناچارمی، یاخشیمی بر جمعیت یاصی آلور و شوندای اعتقاد باشقەلغی اوزیگنەدە جمعیتلر آراسندە تعصب طودرا آلور ایدی. لکن دینلرنڭ کوبسندە انسانلر آراسندە جامعەلك و فارقەلك قوتن بیگرەك نقلاندرا طورغان ینە بر نیچە عامل بار: اوﻻ دینلرنڭ بعضیسی اوزلری طوغریدن طوغری ایکنچی دین اهلینە دشمانلق تلقین قیلا، ایکنچیدن معلوم بر دیندە بولغانلق اوچون کورلگان ظلم و تضییق‌قە قارشی برلەشورگە مجبوریت بولا. اوچنچیدن دینلرنڭ تشکیلاتی، ادبیاتی تاریخ و عنعنەسی بولا. بو کونڭ دیننڭ عبادتخانەلری‌گنە توگل هر تورلی مکتبلری، جمعیتلری، ادبیاتی

بار. بونلر دیننك اصل و اساسندن بولمیچه یاخود آزغنه بولوب آنك تاریخی بارشنده حاصل ایتدیکی یولداشلریدر. بونلر اعضالرنی جمعیتکه بیگره‌ك نق باغلی، حتی اعتقادسز دهریلرده بو جهتلر ایله اوزلرن دینگه باغلاب طوتالر. بر دینده بو جهت نیقدر غالب بولسه اول دیننك اجتماعی اهمیتی‌ده شولقدر زور بولا.

بز دینلرنك تاریخی بارشینه قاراسه‌ق آنده ایکی تورلی حال کوره‌مز: بر یاقدن ملتلر علمده فکر و مدنیتده آلغه کیتکان صاین دینی تعصبنی یومشاتالر، دیننك اعتقاد یاغی کیتکان صاین اول‌گی نقلغن صافلغن یوغالتا بارا. ایکنچی یاقدن ایسه بتونله‌ی دیننك نفوذ و تأثیرن نغایتا طورغان بر آغم بارا: شویله‌که دینی تشکیلات، ادبیات، تدریسات طورغان صاین آلغه کیتوب دین، اجتماعی قوت آلا. دیمک‌که دین بر یاقدن ضررلانسه ایکنچی یاقدن فائده ایته. اوشبوگا بناءً درکه بو کونگی آوروپالی بر خریستیان‌ده بر تاتارده‌غی قدر دینی تعصب یوق، اول اوزینك شخصی طورمشن، یوروشن، طوروشن دینی قاعده‌لر ایله قصمی، دین تعلیماتی ایله آرتق بورچولمی. دینلرگه بالنسبه عقلییراق و تیگزره‌ك قاری. لکن اول اجتماعی جهتدن خریستیانلقکه بیك نق باغلانغان. اوزن خریستیان عالمینك بر اعضاسی دیوب بله. اورنی کیلگانده اوزیمك خریستیانلغندن بیك نق فائده‌لەنه. حاضر دینلرنك اجتماعی قوتی اعتقاد یاغن بتونله‌ی کوله‌گه‌ده قالدرغان. حاضر یاوروپانك بر خریستیان ملتنده‌گی بتون کشیلر اسلام دینینی خریستیانلقدن آرتق دیوب اعتقاد قیلسه‌لرده خریستیانلقنی تاشلاب اسلام دینن قبول ایتو احتماللری بیك یراق، چونکه بونلرده حاضر صاف خریستیانلق اعتقادی بولماسه، عصرلردن بیرلی جییلوب تامر جه‌یوب کیلگان دینی تشکیلات، دینی ادبیات، دینی عنعنه بار. بونلر همه‌سی عصرلر اورناشدرغان غایت زور اجتماعی عامللر بولوب، عصرلر اورناشدرغان نرسه‌نی عصرلرغنه بتره آلادر. اما دیننك اجتماعی عامللرندن محروم، مدنیتك توبه‌ن ملتلرنك دینلرینی تاشلاب ایکنچی دین قبول ایتولری تاریخنك بیك عادی وقوعاتندن صانالادر.

وطن ـ جمعیت ملیه‌ده محیطنك، اورننك ـ قسقه‌چه ـ وطننك‌ده تأثیرن انکار ایتوب بولمی. وطننك تأثیرن ایکیگه بولوب یورتورگه ممکن: ۱) طبیعی تأثیری، ۲) اجتماعی تأثیری.

وطننك طبیعی تأثیری دیوب آنك یرینك، صووینك، هواسینك یعنی طبیعتینك و اقلیمینك تأثیرینه؛ اجتماعی تأثیری دیوب ئه‌یله‌نه تیره‌ده یاکه آرالاش یه‌شه‌مکده بولغان وطنداشلرنك تأثیرینه ئه‌یته‌مز.

اقلیمنك تأثیری اوزی ایکی جهتدن بولا. برسی آنك طوغریدن طوغری تأثیری، یعنی ملت نك کسبینه، هنرینه، بایلغینه، معشتینه تأثیریدر. وطننك بو نوع تأثیری ملتنك طورمشنده البته غایت زور رول اوینی و حتی آنك بتون اصول معیشتی و درجهٔ اجتماعیه‌سی وطننك طبیعتی ایله کیرته‌له‌نه. بو هر کمگه معلوم بر حقیقت بولغانلقدن هیچ بر دلیل و شاهد اوسته‌می. اقلیمنك ایکنچی تورلی تأثیری ملتنك قابلیتینه، مزاج و طبیعتینه تأثیریدر. بوش و تیگز بر صحراده یه‌شه‌وچی بر ملت ایله تاشلق و تاولق آراسنده یه‌شه‌وچی بر ملت آراسنده طبیعت یاغندن زور آیرما کورله. صالقون اقلیملرده یه‌شه‌وچی خلقنك خاراکتری عملی و طبیعیراق، اما اسسی اقلیم خلقینك ـ نظری و خیالییره‌ك بولا، دیلر. رسم، هیکلتراشلق و شعر کبی صنعتلرنی بتونله‌ی اقلیم بله‌ن باغلانغان کورهلر؛ فلسفه‌ده، اعتقادده‌ده بونك تأثیرن إثبات ایته‌رگه طرشالر. بونلر همه‌سی اقلیمنك مزاجغه طوغریدن طوغری تأثیری، شولای اوق اول خلقنك اصول معیشتی آرقلی‌ده مزاجنه تأثیر ایته‌رگه ممکن. البته سوداگر ایله ایگونچینك، بدوی ایله مدنی‌نك طبیعت و مزاجنده آیرما بولمیچه بولمی.

وطننك اجتماعی تأثیری‌ده بر نیچه تورلی یول ایله بولا. برسی وطنداشلرنك اصول معیشت و طرز حیاتلرینك تأثیری. برگه آرالاشوب یه‌شه‌وچی ملتلرنك کسبی، هنری و اقتصادی درجه‌سی برره‌ك بولو آنلرنك بروك تورلی طبیعتدن استفاده ایتولرندن‌ده کیله. مثلا: اورنبورغ اویه‌زنده یه‌شه‌وچی خلق تله‌سه باشقرد، تله‌سه نیمس. تله‌سه خاخول بولسون البته ایگون ایگوب، بالچق اوی صالوب، تیزه‌ك یاغوب اوگوز

و تویه جیگوب کون کورگه تیوش. لکن باشقردلرنڭ حاضرگی طورمشی ایله بو یرگه خاخول و نیمس مهاجرلری کیلوب یرلەشمەسدن ئلک‌گی حاللری آراسنده آیرما بولمیچه ممکن توگل. بو طرش مهاجرلرنڭ اورتا روسیەدن آلوب کیلدیکلری طورمش اصوللری و معیشت یوللری شبهەسز باشقردلرغه تأثیرسز قالمادی. بو تأثیر اقتصادی جهتدن فائدەده، ضررده کیترگه ممکن، چونکه ملتلر آراسنده فائدەلی کسبلرگنه توگل فائدەسز و ملتنڭ قابلیتینه و باشقه احوالینه موافق بولماغان کسب و هنرلرده آلشنوب یوری.

وطنداشلرنڭ ایکنچی نوع تأثیری اخلاق و طبیعتلر آراسندەغی تأثیرات متقابلەدر. بو نوع تأثیرنڭ ملیت جهتدن اهمیتی برنچی نوع تأثیرگه قاراغانده آرتغراق. سجیه (خاراکتر)، اخلاقنڭ ملیتده طوتقان اورنی کیوم، صالوم، یوروش طوروش کسب و اصول معیشت کبیلرنکندن قات قات اوستوندر.

ملتلر آراسندەغی بو ایکی نوع تأثیرات متقابله ملیت اساسلرینه تیودن بیگرەك مطلق جمعیت‌نڭ تدنیسی، ترقیسی، یاکه بقا و انقراضی مسئلەسنده اش کورەلر. اما ملتلر آراسنده اوچنچی بر نوع اجتماعی تأثیر باردرکه بونلر هر شیدن ئلك ملیت اساسلرینه طوقونالر. بوسی ملتلر آراسنده تل‌ده، صنعت‌ده، اعتقادده بولغان تأثیرات متقابلەدر. بونی بز ملتلر آراسنده بولغان ایڭ یەشرن و ایڭ آقرن بارغان صوغش دیوب ئەیتورگه هم تار معناسی بلەن ملی صوغش دیوب تعبیر ایتەرگه ممکن.

بو کونده دهشت و فلاکتینی کوروب یاکه ایشتوب طوردیغمز شاو شولی سیاسی صوغشلر مگلرچه و حتی یوز مگلرچه کشیلرنی ایمگەتەلر، اوترەلر، شیطان اوته آلماسلق استحکاملرنی واتالر، آوللرنی، شهرلرنی یاندروب کول ایتەلر، جنت کبی معمورەلرنی کوز آچوب یومغانچی ویران قیلالر. شولایوق دهشتی بوندن آزراق، تأثیری بوندن آقرن و طنچراق بولغان اقتصادی صوغشلرده فی الحقیقة آقرنلاب شوگا یاقن بر رولنی اویناب کیلەلر. اما بو اوچنچی نوع صوغش تاغنده آقرن، تاغنده یەشرن. بو شهرلرنی جیمرمی، خلقلرنی آچقدرمی. آبدراتمی اول فقط یوغاریده

مذکور ملی اساسلرنی کیمره و شولای ایتوب ملی بنالرنی جیمره‌در. بو صوغشده مغلوب بولغان ملتلرنڭ طورمشلری توزوك، حاللوی ایرکن، اوزلری کوری و تری بولوب قالورغه ممکن، آنارنڭ بو صوغشده جیمرلگان، بوغالتقان نرسه‌لری فقط تل، اعتقاد کبی ملی اساسلر بولا. شونڭ اوچون بز بوندای صوغشلرنی تار معناسی ایله ملیت صوغشی دیوب آتادق. بو نوع صوغشلر تاریخ کتابلرنده آچق یازلمی، گازیته بیتلرنده آنڭ حقنده تیلیغرام خبرلری بولمی. لکن آنلر تاریخده سیره‌ك بولسه‌ده بولوب طورا، بونڭ اوچون بزگه ایڭ یاقن مثال پولشه تاتارلریدر. بونلر روسلر آراسنده قالوب آنلرغه ملی مغلوب بولدیلر، روسلق، ملیتلرینڭ ایڭ تازا اساسی بولغان تللرن بتردی، بونلر حاضر بزگه بیك ضعیف بولغان دینلری ایله‌گنه باغلانوب طورالر.

آنلرنڭ بو مغلوبیتلری البته سیزلمه‌سلك درجه‌ده آقرن بارغان هم بو اش تاتارچه سویله‌گانده بر نیچه روسچه سوز قصدروب سویله‌و ایله باشلانغان، صوگره کیته‌کچه بو روسچه سوزلرنڭ پراسینتی آرتقان، نهایت اول تاتار سوزلرینی بتونله‌ی قصرقلاب قووب چغارغان. تاریخنڭ بوندای اشلری بیك آقرن اشلەنه. کم بله احتمال بو کونده یارطیغه یاقن سوزلری روسچه بولغان پینزا و تامبوف میشه‌رلری‌ده آقرنلاب تاریخنڭ شول یولی شول ازی ایله شولوق نقطه‌غه تابا بارا طورغانلردر. بزده ماضی یوق، بز آتامزنڭ، کوب بولسه آنڭ آتاسینڭ اسمن بله‌مز. آنڭ آریاغی قاراڭغی، ئلیگره‌ك بزنڭ تلیمز نیچك بولغان، اول باشندن نیندی دورلر کیچرگان، تورکی شیوه‌لرنڭ تاریخی مناسبتلری نیچك، آنلر یاقینلاشقانلرمی، یراقلاشقانلرمی، تلمزگه اجنبی تأثیری نیچك و نی ره‌وشده بولوب کیله. بونی کورسه‌ته طورغان ادبیاتقه صوك درجه‌ده یارلیلق.

ملیتده دورتنچی عامل جنسیتدر. جنسیت اصلده اجتماعنڭ ایڭ مهم اساسی بولورغه تیوش. عائله، قبیله کبی کچره‌ك جمعیتلرنڭ اساسنده بتونله‌ی قان قارنداشلك (جنسیت) طورا. لکن جمعیت زورایغان، تارقالغان صاین بو اونوتولا، مرکزدن یراقلاشقان صاین بونڭ اجتماعی

اهمیتی کیمی. تل و اعتقاد برلـگی کبی مناسبتلر بتونلەی بونی اونوتدرا. مثلا: بو کونده بالقانده‌غی بلغارلر بزنك بله‌ن بر جنسدن بولولرینی هیچ بر ایسلرینه توشرمیلر. تورك ملیتنه بو یاقدن قل قدر بر مناسبت کورسه‌تمیلر. اوزلرینی دینده‌ش و تلده‌ش بولغان اصلاۋیانلرنك بر کیسه‌گی ایتوب تانیلر. شولای اوق فینلر، ماجارلرده. بونك شولای بولاچاغی طبیعی‌ده. چونکه جنس برلـگینك حیاتده و معامله‌ده بر تأثیر بیره طورغان واقعی عامللری یوق. شونك اوچون بو فقط آکادیمیك‌نی گنه مشغول ایته‌رگه ممکن. بزگه ۋامبری کبی بر نیچه، اتنوغرافیا ایله مشغول‌ماجار عالمی‌محبت ایتوب‌قه‌ردەشلك سلامی ییبه‌ررگه ممکن، اما بتون ماجار ملتی ایله بزنك آرامزده یاقین بر ملی مناسبت بولو ممکن توگل. چونکه بزنك آرامزده حکم سوررلك تری بر مناسـبت یوق. اما تل برلـگی بتونلەی باشقه، چونکه تل ملتنك روحنده حاضرده‌ده حاکم، حاضرده‌ده نافذ. اول ملتلرنی تحقیق، تفتیش، منطق ایله کوچله‌نوب ته‌گل، بلـکه طوغریدن طوغری اوز اوزینه کیتروب به‌یلی. اعتقاد، تل، وطن کبی اساسلر ملیتده هنوز اش اشله‌ب یاتوچی عامللر بولدیغی حالده جنسیت بو عامللرنی باشـلاب طودرغان و فقط صوکره سونوب اهمیتی بیك آز قالغان بر عامللر.

ملیتده مهم رول اوینا‌وچی عامللردن برسی ملی عنعنه‌در. عنعنه دیوب بر ملتنك تاریخی بوینچه بابادن آتاغه آتادن بالاغه کوچوب کیلـگان و شولای ایتوب آنك بتون طبقه‌سی اچنده تامر جه‌یگان ملی عادت، ملی روایت، و خرافاتلرغه ئه‌یتله. بو، مدنیتده توبه‌ن بولغان جمعیتلرنك ملیتنده بیگره‌ك زور رول اوینی وآنده کوبسنچه دین و اعتقاد اورنن طوتا.

ملتلرگه چیتدن کرگان اعتقاد، شریعت، اخلاق و مدنیت قاعده‌لری هم فنی و فلسفی فکرلر بونلرنی بایتاق یومشاتا، لـکن حقیقتدن بیگره‌ك خیال ئزله‌وچی. عقل و فکرنی کیکه‌یتودن بیگره‌ك ملی ذوقنی اوقشارغه طرشوچی صنعت و ادبیات بونده اوزینه بیك کوب سرمایه تابا؛ آنلرنی اوزینك زیه‌نتلری ایله بیزه‌کله‌ب یاکا و فقط صنعییراق بر رونق بیروب صاقلی.

بر ملتنڭ تاریخی خاطره‌لری عموما آنڭ عنعنه‌سیدر . شونڭ اوچون بونڭ منبعی کیسلگانگه حسابلارغه یارامی . صوڭغی زماننڭ وقوعات تاریخیه‌سیده طوبطوریغنه آغوب اوزه‌ی، بلکه ملتنڭ حیاتینه، طورمشینه عنعنه‌لر صالوب کیته . وقوعات تاریخیه‌نی قویروب آقمقده بولغان یلغه‌غه اوخشاتسه‌ق بو آنلرنڭ قالدروب کیتکان خاطره‌لری، عنعنه‌لرنی یلغه‌نڭ اچنده‌گی قوملرندن، یوشقنلرندن اویوب قالدروب کیتدیکی آتاولرغه اوخشاتورغه ممکن. یلغه شول یولی ایله آغوب طورغان مدتده بو آتاولرغه قوملر، بالچقلر قوشلوب طوراچق و بو بالچقلر زمانلر اوتکان صاین نقلانوب نهایت آتاونڭ اصل عضوی حالنده تحجر ایته‌چك؛ شونڭ کبی وقوعات تاریخیه‌ده شول ازی ایله آغوب طورغانده اوزینڭ خاطره‌لرینی ملتنڭ طورمشینه قوشا طوراچق و بونلر کیتکان صاین نقلانوب ملیتده نق اورن طوتا باراچق.

ایشته ملیتنی شول بوغاریده یازلغان مذکور اساسلر صاقلاب طورالر. بونلرنڭ آراده ایڭ کوچلیسی شبهه‌سز تل وادبیات ایله دین واعتقاددر. بونلر تورلی جنسدن قوشلغان، تورلی یرگه تارقالوب تورلی اداره آستنده یه‌شه‌گان، تورلی اقتصادی صنفقه و تورلی فکری و علمی طبقه‌لرگه آیرلوب بو یاقدن احتیاجلری، منفعتلری، دنیاغه قاراشلری تورلی تورلی بولغان انسانلرنی برگه باغلاب طوتا آلالر. ایندی بو ایکی‌نڭ قایوسی قوتلیره‌ك، ملیتده اهمیتلیره‌ك؟ شبهه‌سز اولگیسی. چونکه بر دین بر اعتقاد ملتنڭ حیات اجتماعیه‌سنده نیقدر زور رول اویناسون، اوزیگنه اول همانده اساسلی بر ملیت وجودگه کیتره آلمی، تیك جنسیت و تل جامعه‌لرینه یاردمچی بولوبقنه زور اش کوره آلا. تل و وطن باشقه‌لغی دین جامعه‌سینڭ عملی بر اش کوره آلووینه زور مانع بولا، آنڭ جامعه‌لگی بو درجه‌ده حسی ومعنوی بولوبقنه قالا، روسیه تاتاری هندستان مسلمانینه قارشی قلبنده بر قارداشلك حسی صاقلاو ممکن، لکن بونڭ عملده تأثیری بولسه‌ده بیك آز بولاچق.

اگرده دین اچینه بیك کوب تورلی ملتنی آلسه هم باشقه

دینلردن مغلوب ومظلوم بولماسه بو حالده بو دیننك جامعه‌لك رولی بر آزاونوتلوب طورا. بوگامثال بو کونگی آوروپا ملتلرنك گی خریستیانلقدر (١).
شولایوق ملی ادبیات، ملی صنعت، ملی مدنیت تأثیریله ملی آڭ، ملی اقتصاد، ملی سیاست تأثیریله ملی منفعت بیك آلغه بارسه بونلای ملتلر آراسنده دیننك جامعه‌لك رولی آرتقه‌چیگه‌در. بوگا مثال ینه بو کونگی آوروپاده‌غی خریستیانلقدر.

ملی اساسلر شونلر. لکن بونلر اوزلریگنه ملتنی قوتقاروب آلوب بارا آلمیلر. بونلر جمعیت ملیه‌نك وجودینی تشکیل ایتکان عضولر، لکن عضولر بله‌نگنه اش بتمی، آنلرنڭ حیاتلری ترقیلری اوچون موافق غدا کیره‌ك. بو ملیت‌نڭ وجودن تربیه قیلوب طروچی مهم غدالر علم، مدنیت، اخلاق، هنردر. بونلر همه‌سی ملی اساسلرغه بیك یاقندن تماس ایته‌لر وآنلرغه تورلی شکل و قوت بیره‌لر. بونلر بر ملتنڭ خصوصیتی‌گنه بولمیچه بوتون انسانیت اوچون عام بولغانلقدن بر جهتدن ملی اساسلرنی نغطوب ملتکه قوت بیرسه‌لر، ایکنچی جهتدن ملیتنی تار بر دائره‌دن وطرادیتسیه یولندن چغاروب وحشت و باشقه لرغه صوقر دشمانلق‌دن عبارت بولغان ملی تعصبنی بتروب آنڭ اورنینه مدنیت، انسانیت قاطش بر ملیت حاصل ایته‌لر. خلاصه بونلر ملی‌اساسلرغه تماس ایتوب انسانیت ایله ملیت اراسنده بر موازنت حاصل ایته‌لر. بو موازنت هر وقتده صاقلانورغه تیوش. مطلق انسانیتنی (ملیتسزلکنی) سویله‌وچی ووعظ قیلوچی کوب، لکن ئه‌لی اول آوزده ئه‌وه‌له‌نودن اوتمی، شولایوق بونڭ عکسی یعنی شۋینیزم درجه‌سینه ایرشکان ملیتده بو کونگی مدنی انسانغه یاقیشا طورغان بر ملیت توگل.

---

١) دیننڭ یوغاریده سویله‌دکمز اجتماعی قوتی بوکونده آوروپاده سیاسی حدود هم تل باشقه‌لغی ایله چیکله‌نوب اش کوره. مثلا: بلغار و روملر بروك مذهبده وحتی بروك مملکتده (تورکیه‌ده مثلا) بولسه‌لرده دینی تشکیلات ومؤسسه‌لری آیرمدر.

III

خلقمزنك اوتکانده ملیتی و ملی قوتی نی مرتبه‌ده ایدی، حاضر نی حالده؟

تاریخ انسانیتده بز ایکی تورلی آغم کوره‌مز. بونلرنك برسی بوتون انسانیت دیگـگزینك حرکتی؛ ایکنچیسی آیرم ملتلرنك حرکتلری. دیمکـکه بز ملتلرنك تاریخلرینه قاراسه‌ق بونده‌ده ایکی تورلی آغم سیزلورگه تیوش. برسی شول ملتنك اوزینه مخصوص آغومی، ایکنچیسی آنك جزءنك کلـگه تبعیتی ضروریتینه بنأ عموم انسانیت حرکتینه قوشلوب آغووی. بونی بارا طورغان پاراخودده‌غی کشیلرنك حرکتینه بر آز اوخشاتورغه ممکن: پاراخودده‌غی کشیلرنك تورلیسی تورلی یاقغه تابا آیقالوب یوریلر؛ قایوسی قویرققه تابا بارا، قایوسی بورونغه تابا یوگره، قایوسی بر اورنده تیککنه اوطوروب طورا. لـکن بو آنلرنك هر قایوسینك اوزینه مخصوص حرکتی، اما عموماً قاراغانده بونلر همه‌سی پاراخودقه اوطورغان حالده بر طرفقه ئیده‌لوب بارالر، شونك اوچون بونلرنك تورلی طرفقه ئه‌یله‌نوب یورولرینه قارامیچه بونلر فلان طرفقه بارالر دیوب عمومی بر حکم بیررگه ممکن. انسانیتك بر پاراخود کبی، بدایت نشأتندن بو کونـگه قدر بر طوقتاوسز آلغه تابا بارا. پاراخودنك یولده بعض بر پریستانده آزمی کوبمی طوقتاب طوروینه هم جیللر دولقنلرغه اوچراب بعضاً بر از کیریگه تابا کیتووینه یا که قومغه اوطروینه قاراب آنی آلغه تابا بارمی دیوب ایتو ممکن بولماغان شیکللی انسانیت‌نك ترقی و تنمو یولنده بعضاً طوقتاشدرغالاب طورووندن آنك هنوز آلغه تابا حرکت ایتمه‌ون چغاروب بولمی.

ئیبو، انسانیت همان آلغه اوطولا، شونك اوچون بز تاتارلرده، عربلرده آنك بر کیسه‌گی بولو جهتندن آلغه تابا اوطولامز. هم بو نقطه‌دن قاراغانده بز تگی شوکتلی بابالرمزدن ئه‌لله نیقدر آلده‌مز. شولای اوق حاضرگی عربلرده هارون الرشید ومأمون زمانلرنده‌غیلردن کوب درجه ترقیده، چونکه حاضر بونلر تـگی زمانده بولماغان اوشبو

زماننك ترقیاتی ثمرەلرندن فائدەلەنوب کون کورەلر. دور عباسی‌دە عربلر شهر بلغارغە تویە ایلە بر یل کیلەلر ایدی. شول اوق حسابدن بلغار خانینە حجدن ئەیلەنوب قایتو اوچون ایکی یل یارم. زیارتنی پادشاهلرچە قیلیم دیسە ایك کیمی اوچ یل کیرەك بولا ایدی. بیلگولی اول زماننك، خطی، خبری‌دە کشیدن، تویەدن اوزوب یوری آلمی ایدی. ئە حاضرگی عرب بر یل مدت اچندە تلەسە بوتون کرۀ ارضنی اوچ ـ دورت مرتبە ئەیلەنوب چغا، قازان تاتاری مکە ایلە بر ساعت اچندە خبر آلیشا. بو، علمنی فکردەدە شولای: حاضرگی حالدە رشدی مکتب‌دە اوقی طورغان بر عرب بالاسی ایسکی عرب کیمیاگیری جابرنك توشینەدە کرمەگان عمل کیمیاویلر یاصی. بو عصرنك عادی بر معلمی، محرری ابن رشدنك عقلینەدە کیلمەگان فکر و فلسفەدن یوزوب سویلی.

ملتلر انسانیتنك بر کیسەگی بولوب عمومی آغم ایلە آلغە تابا آغلدقلری حالدە بونلر بو یولدە بعضاً آروب طوقتیلر، بعضاً بوتونلەی آرتقە تابا کیتەلر، بعضا تایلوب یغلوب ایمگەنەلر، یعنی آنلر انسانیت آغمینك یا آلدندن آشغوب، پاراخودنك بورنی کبی تاریخنی جروب بارالر، یاکە کتونك آرتندن آقصی آقصی اوسترەلوب کیلە طورغان آیاقسز بەرەن توسلی انسانیت آغمینك آرتندن آنك طوزانینە بویالوبقنە آلغە تابا یول طوتالر. شهر بلغار ایلە ایکی یلدە خبر آلشوچی، بالچقدن آلتون یاصارغە طرشوچی، تیریگە بازودن چاقغنە قوتولوب ئەلی طباعت اشینك نی ایکاننده بلمەوچی بیشنچی قرن هجری عربی انسانیت آغمینك ایك آلدندن جروب باروچی برملت ایدی. ئە حاضر مکەدن طوروب آمریقادەغی کشی ایلە قارا قارشی کبی سویلەشوچی، آلتون بسیط بر معدن قضیەسینە «محمد علیه السلام خاتم الانبیأ» قضیەسینە اوشانغان کبی اوشانوچی، پار و ایلیکتریك ایلە ئەیلەنە طورغان ماشینالردە هر کون یوزمڭلرچە نسخەغزیتە باصوب تاراتوچی عربلر انسانیت کتووینك باشندە بولە قایا، اورتاسندەدە دیوب ئەیتوب بولمی. آنلر تیك آرتدە قالغان آقصاقلر آراسندن آیرلوب یاکاغنە کتو اچینە کروب باروچی بر ترلوب کیلە طورغان ملتدر.

دیمگـکه عربلرنك اول کونلردن بو کونگه قدر بولغان ترقیسی عموم انسانیت ترقیسینه ئله‌گوب بارغان ترقی بولوب یوقسه اول وقتدن بو وقتقه قدر عرب ملتی اوزی آلغه کیتو قایده، بلـکه ئلله نی قدر آرتقه کیتکان.

ابندی کیلیك اوزمزگه، - بز نی حالده ایدك وحاضر نی حالده‌مز؟ ایسکی زماننك تاریخی بیگره‌ك آرتق طبیعت بله‌ن مشروط کورینه. شونك اوچون بز اول زماننك تاریخی بارشن هر شیدن ئلك طبیعت بله‌ن اولچه‌رگه، آننك تاریخی حالن کوبره‌ك طبیعتدن کوررگه مجبورمز. اول زماننك "ربع مسکون„ یاکه "یدی اقلیم„ بله‌ن تعبیر ایتلـگان دنیاسن اورتادن خط استواغه موازی بر صزق* بله‌ن صزوب ایکی کیسه‌کگه آیرسه‌ق بونك ایکی یاغنده اوط بله‌ن صو یاکه جنت بله‌ن جهنم کبی ایکی ضدیت کوره‌مز: بونلرنك شمالی یارطیسنده صووقلق، قار و بوز دنیاسی بولوب آنده طبیعت ایله صوغشوب کون ایتوچی قورقنچلی قیافتلی وقاتی قلبلی، بر طوقتامی کیك دالالر ووادیلر بوینچه حیوانلرن قووب کوچنوب یوروچی بر خلق کتووی؛ جنوبی یارطیسنده ایسه قویاشنك جلیسینه ویاقطیسینه کوملـگان، مناره‌لر کبی کوکـگه صـوزلغان سروی وچنار آغاچلری ایله کوله‌گه‌له‌نگان، طاولر، آتاولر، اوچسز، قریسز دیڠـگزلر، کورفزلر ایله چلته‌رله‌نگان بر طبیعت اچنده شهرلر، قبه‌لر، مناره‌لر، سرایلر، پادشاهلر، وزیرلر، پیغمبرلر، فیلسوفلر، شاعرلر، زاهد و راهبلر حیات وحکومت سوره‌لر.

ایشته سزگه دنیا قوشینك برسی آق، برسی قارا ایکی قاناتی!

بز تورکلر، تاتارلر بو ایکی قاناتنك اولگیسنده ایدك. شونك اوچون بزدن افلاتونلر، آراستولر، عیسی‌لر، موسی‌لر، سـاکیامونی و قونفوچیئوسلر، هارون الرشید و مأمونلر، هومیروس و امرؤالقیس‌لر کیلمه‌دی، بونده کیمچیلك بزنك بابایلرده توگل، بلـکه آنلرنی تربیه قیلغان طبیعتده‌در. شونك اوچون تاتارلرنك نیك فلان فلانلری یوق دیوب صورالغانده، چونکه آنلرغه قویاش قرن قارادی، دیوب جواب بیررگه طوغری کیله. بو وقت جنوبکه توشکان نورده عکس ایته‌رگه

ممکن توگل ایدی، چونکه آراده سد چینلر، هیمالایلر، قافقازلر بار ایدی. بر زمان بونلر کیچلدی. شولای ایتوب قوشنڭ ایکی قاناتی کیلوب قوشلدی. او ط بلەن صو، ظلمت ایله نور، علم ایله جهـل کیلوب بەرلشکاندە نیندی حاللر بولسه موندەدە شونلرنڭ همەسی بولدی.

شوندن صوڭ جنوبنڭ خیالی، علمی، فلسفەسی (ضیاسی) شمالغه تابا آقرن آقرن جەیلورگه باشلادی. بعضی بر شمالی ملتلر صوغشورغه بارغان یرلرنده قالوب جنوب خلقی ایله قوشلوب، برلەشوب کیتدیلر. بعضیلری بتونلەی قوشلماسەلرده اعتقادده، عادتده، تلده،قانده بیك زور آلش بیرش یاصادیلر.

بو وقتده جنوبنڭ فنون وفلسفەسی خریستیانلق هم اسلام اسملی ایکی دیننڭ تحت تأثیرینه توشکان ایدی. شمال خلقینڭده بعضیسی (اصلاولر، فینلر، ماجارلر) خریستیانلققه، بعضیلری (تورکلر) اسلامغه قوشلوب کیتدیلر. لکن تورك وتاتارلر دین اسلامنی قبول ایتکان وقتده بو دیننڭ یازی اوتوب کوزی یافینلاشقان، اسلام مدنیتینه قراو توشوب چەچکەلری قویلا باشلاغان ایدی. بوندن صوڭ عالم اسلامده طوتاش بر طوقتاو و طوکو دوری ـ قش باشلاندی.

تاتارلرنڭ ایسکی طوکلقلرینڭ سببینی طبیعتده کورسەك آنلرنڭ اسلامیتنی قبول ایتکاندن و آوروپاغه کیلـگاندنصوڭ بولغان طوکلقلرینی دین اسلامنڭ آکلانوونده کوررگه تیوشمز: چونکه بو وقتده آنلرنڭ خریستیانلقنی قبول ایتکان قارنداشلری مدنیتنده بونلردن ئلله نیچه باصقچ یوغاری کوتارلـگان ایدی.

مسلمانلر ایسه آرخانگیل شهرندەده، ترانسوالدەده، ۋولغا بویندەده، نیل بویندەده عین حالده یوقلیلر، عین توشنی کورەلر ایدی.

بونسی بزنڭ عموم انسانیت نقطهٔ نظرندن قارالغان تاریخمز. اما بزده ئلك وقتلرده ملیت نی حالده و نی درجەده ایدی؟

یوقاریده سویلەدکمزچه حاضرگی معنی ایله ملیت طنچسز ماضیده بولغانوب کیلـگان تورلی جنس و تورلی تل محلوللرینڭ طنچلق یرلەشکاندن صوڭ بولغان منتظم رسوبلری یا که بلورلری‌در. ئلکـگی

زمانننك طوتاش صوغشلری، تخریباتی، مهاجرتلری ایله هیچ بر ملیت وجودگه کیلو ممکن توگل ایدی. بز تاریخدن چن ملیت تابارغه تلەسەك آنی البته دنیا قوشینك یاقتی قاناتندن یعنی جنوبدن ئزله رگه تیوشمز. بونده کیلسەك بز دیگـگز بویلرینه، یلغه وادیلرینه یرلەشکان و کوبسنچه بر برسندن غیر مسکون صحرالر ایله آیرلغان واق واقغنه جمعیتلر کورەمز. بونلرنك اوزلرینه مخصوص قانون واصول ادارەلری، اعتقادلری، تل وحتی ادبیاتلری، صنعتلری، مدنیتلری، عادت واصول معیشتلری بار ایدی، لـکن بو جمعیتلرنی همانك حاضرگی معنی ایله بر ملیت دیوب بولمی. بونلرده ملیت ایدیاسی و ملیت ایدیالی اول قدر معین توگل، آنلرنك اجتماعی حسلری وفکرلری کوبسنچه بر قبیله یا که بر شهر کبی تار دائرەلرگه محصور ایدی. ملیتنك حاضر حکم سوره طورغان عامللری آنلرنك آراسنده یرلەشوب، تکمل ایتوب یتمەگان ایدی؛ آنلرده تمام اشلەنگان عمومی و ادبی بر تل یوق، چونکه مطبوعات. عمومی ادبیات وعمومی مکتب یوق. خلق بر برسندن بیك کیسکن صنفی صزقلر ایله آیرلغان ایدی، آنلرده تیك بر غراژدانلق بار. شول غراژدانلق حسی آنلرنی مستبد وظالم بر حکمدارنك قول آستنده باش ایدروب یا که اوزلری طرفندن چغارلغان قاتی قانونغه بوی صندروب طوتا، آنلرنی قانلی صوغشلرغه ییبەره، وطننی صاقلاو یولنده هیچ قارشولقسز مڭ تورلی زحمت وآغرلقلرغه قاتلاندرا ایدی.

اول زمان خلقی دائما صوغش قورقنچی قارشوسنك، دائما طنچسزلقك ایدی. چونکه آنلرنك دشمانی اشنی سیاست و دیپلوماسیه ایله یورتوچی مدنی کورشیلریگنه توگل، بونلردن باشقه قاف طاوی آرتندن، سدچین آرتندن ئەلله نیندی یأجوج مأجوجلر، بنی اصفرلر کوتوله ایدی. البته بو قورقنچلی قوملر حقوق حربنی رعایه قیلوب طورمیلر، کیسەکدن کیلوب چغالرده تابتیلرده کیتەلر، یوغالالر ایدی.

ایسکی زمانننك مدنی ایرانیسی، آثوریسی، مصریسی، یونانیسی رومی هیچ بر ساعت بوندای قورقنچلقلردن امین توگل ایدی. شونك اوچون بونلر هر شیدن ئلك بر غراژدان ایدی. ملیتنك یرلەشووی

اوچون حاضرگی زماننڭ طنچلغی کیره‌ك، اما وطن اوچون هیچ بر چراینی صتمی قولنی یالقنغه قویوب طوررلق غراژدانلق اوچون ایسکی زماننڭ طوقتاوسز صوغشی، طنچسزلغی کیره‌ك.

خلاصه ایسکی مصریلر، ایرانیلر، یونانیلر، روماليلر وباشقه‌لرده قبیله صنف، شهر کبی‌واق جامعه‌لردن اوستون ملیتدن بیگره‌ك بر غراژدانلق بار ایدی. بو حس بیکره‌ك صوغش وقتنده قابارا ایدی.

آنلرنڭ جییلولری، تارقالولری، دشمانغه قارشی طورولری، قاچولری اوشبو غراژدانلق‌نڭ قوتلی یا که قوتسز بولوینه قاراب یوری ایدی.

ایندی آورو پاده‌غی حاضرگی ملیتنڭ پایدار اساسی قایچان صالندی وحاضرگی بنای ملیت نیچك طورغزلدی؟ بز بوڭا انتباه افکار و کشفیات جدیده‌دن صوڭ دیوب جواب بیررگه مجبورمز. چونکه اجتماع و حاکمیت ملیه، ملتلرنی سوزران هم و اصسال‌لرنڭ ملکی ایتوب بولگه‌له‌ب بترگان وبربرسنی قالون کرپیوستلر ایله واق واق مملکتلرگه آیرغان فیئودالیزم بتکاندنصوڭغنه باش کوته‌ردی. فیئودالیزم‌نڭ بغلووینه یاردم ایتکان عامللرنڭ برسی ایتوب داری کبی واق کرپیوستلرنڭ اهمیتن بتروچی بر صوغش قورالی کشف قیلنوون کورسه‌ته‌لر.

شولای اق بو وقتده (قرون وسطی‌ده) ملی اساسلرنڭ تامر جایووینه ایڭ زور مانعلرنڭ برسی دیننڭ (خریستیانلقنڭ) بوتون‌شخصی واجتماعی حقوقنی سلب ایتار درجه‌ده قصنقی حاکیمتی ایدی. فنی کشفیاب، انتباه افکار بوڭاده بر درجه نهایت بیردی. باصماچیلق ایجاد قیلنو ایله ملیتنڭ ایڭ‌مهم رکنی بولغان‌عمومی‌ادبیات ومطبوعاتقه‌ایرکنله‌ب آغارغه یول آچلدی.

فیئودالیزم و کاتولیتسیزم کبی عقل و اراده‌نڭ ایڭ زور ایکی دشمانی یغلغاندن‌صوڭ فکر، فن و تیخنیکا میداننڭ ترقی غایت تیزلك ایله یول آلوب بونلر کیتکان صاین ملیت اساسلرن نغایته و کیگه‌یته ایدیلر. بوندن‌صوڭ بو اساسلرنی جیمروب تاشلارلق زور صوغشلرده بولمادی. شرقدن شمالدن کیله‌چك قورقنچلی باربارلرده کیلوب اشلیه‌چك اشلرن اشله‌ب کیتکانلر وقایو برلری شونده قالوب غرب وجنوب خلقینه قاتناشوب کیتکانلر ایدی.

ایسکی زماننڭ مدنی جنوبیده ملیت شول حالده بولغاچ ربع مسکون نڭ شمالی یارطیسنده اوزبزنڭ ایسکی تورك وماغول عالمنده آنی ازلەبدە ماتاشەرغه یارامی. بزگه تاریخ بونده، ملیت شولای طورسون، چن معناسی ایله مدنی بر جمعیت‌نی‌ده کورسەتمی

مؤرخلرمز محبت ملیه ساٸقەسیله بزگەبیك الوغ برتورك مدنیتی کورسەتمەکچی بولالر، لکن بوندای مدنی جمعیتلرنڭ قایده وقایچان بولغانلرنڭ چنلاب تعیین ایته آلمیلر.

تورك جمعیتلری نق بر اساسغه بنا قیلنماغانلقدن متصل اوزگەروب طورغانلر، حتی بونلرنڭ مخصوص بر اسملری‌ده بولماغان. بلکه اوزلرینڭ اوزگەروب طورغان باشلقلری، کوچنوب یورگان یرلرینڭ اسمی ایله آتالغانلر. خلاصه تورکلرنڭ بو دوردەگی تاریخن بز بوتون، اویوشقان بر بلور حالنده توگل، بلکه تارقالوب، آغلوب یوری طورغان بر محلول حالنده کورەمز.

غربکه تاباراق کوچنوب اسلام دینن قبول ایتو تورکلر اوچون ایکنچی دور حسابلانورغه تیوش. بونڭ بلەن ایندی آنلر یاخشیغنه اوزگەردیلر. حاضر آنلرنڭ بورینلرینه دین ایله برگه علم و فلسفه ایسی‌ده کره باشلادی. بو ایسنڭ منبعی یونان قدیم بولوب اول بونده عربستان آرقلی عربلەشەب، اسلام دینی بلەن قاطشوب کیله ایدی. شول اوق منبعدن چققان فکر وفلسفه یاوروپاده، خریستیان عالمنده هیچ طوقتامی اشلەنه، یاکارا، اوزینڭ یاکا کشفیات واختراعاتی ایله فکر، فن وتبخنیگاده ایس کیتکچ اوزگەرشلر یاصی؛ دنیانڭ، طورمشڭ آستن اوستکه ئەیلەندرە ایدی.

غربنڭ کشفیاتی، اختراعاتی البته مسلمان عالمینەدە تأثیرسز قالمی، لکن بو تأثیر فقط طشقی یاق ایله بولا ایدی. مسلماننڭ آشاو - اچووی، یوروشی طوروشی، کییم صالومی اوزگەرە، اول حاضر صاماوار قویوب چەی اچه، شیکەر، تەمەکی ایسرتکچ استعمال قیلا، صیتسی، تریکه، پوستاو کییه؛ اولگی کبك آولدغنه یاتمی، پاراخود و ماشینالرغه اوطوروب شهرلرگه بارا ایدی.

اول غربنڭ محصولات صناعیه وفنیه‌سینی استعمال واستهلاك ایته، اما اوزی طرفندن شوڭا هیچ نرسه قوشمی ، قصقه‌چه: اول بتره، اما تابمی ایدی.

اول اوزینڭ آولن تاشلاب بر شهرگه، مدنیت اچینه باروب کرسه آنده عادتکه بر حیوان خدمتینه گنه کره آلا، یعنی مدنیتنڭ چوبلگینه گنه تاشلانا ایدی. اول اویلامی ایدیکه اوزینڭ خوجه‌سی آوروپالیلرده، روسلرده بوکوز آلدنده‌غی ایس کیتکچ بیوك معموره‌لرنی: اچنده اشله‌دیکی فابریقا و زاوودلرنی، اوطوروب یوردیکی پاراخود و ماشینالرنی ایجاد ایتکان احترام ایتلورگه و غبطه قیلنورغه تیوش بر قوت بار. اول اوزن آیاق آستنده قالدرغان شول مدهش قوتنی نیگه‌ده صایامیچه شونلرغه قارشی اوزینڭ مسجدن، ملاسن، ایمان شرطن کیتروب ماتاشا. ئه‌للهٔ نیندی بر مشئوم آکسزلق آڭا شوشی صوڭغیلرنی بارسندنده قوتلی ایتوب آڭلاتا، نیندیدر صوقرلق آڭا اوزینڭ صاصی آول مدرسه‌سن و آنڭ خلفه‌سی بولغان آول مؤذنن شول اونیۋرسیتیتلردن، پرافیسورلردن قیاس قبول ایتمه‌سلك درجه‌ده یوغاری کورسه‌ته ایدی. بو طوغروده خلقمزنڭ بویوك اوچ صنفی، ایگنچیلر، سوداگرلر، روحانیلر همه‌سی تقریباً بر درجه‌ده ایدی.

ایندی اویلاب قاراگز، بو آکسزلق، بو صوقرلق اچنده نیندی بر ملیت بولورغه ممکن. درست بو خلقده باشقه‌لر آراسینه قوشلوب ئرودن صاقلاوچی عامللر بار ایدی، آنلر شونلر آرقاسنده عصرلر بوینچه اوزلکلرن صاقلاب کیلدیلر. لکن بونلر تاتارنڭ فکرن، دنیاغه قاراشن اشن، کوچن شولقدرتار دائره‌گه صوقدیکه آنلر بونڭ ایله باشقه‌لرنی آڭلاو قایا، اوزلرنده آڭلاماس حالگه کیلدیلر. ذاتاً اگرده تاتارده بوندی بر قصنقی اجتماعی عامل وقانون بولماسه ایدی، آڭا شولقدر قوتلی غفلت و جهالت ایله بو کونگه قدر تاتارلغینی صاقلاب آلوب کیلو ممکن بولماس ایدی. بو قصنقیلق تاتارلرنی شول قاراڭغی تاریخ بوینچه آداشترمیچه ، تارقاتمیچه برگه جییوب آلوب کیلدی. لکن بونڭ ایله برگه آکسز اویلر، صوقر قاراشلر شولقدر جییلوب و نق اورنلاشوب

کیلدیکه ملیتمزنی بونلردن تازارتو، تاتارلقنی بوندای چوپچارلردن ئەرچوب فکر، علم ومدنیت ضیاسی ایله نورلاندرو کیلەچك بطن اوچون دنیانك حرکتن ایکنچی یاقفه بوروب یبیەرو قدر قیمتکه توشەچك ایدی. تاتار باشقه خلق آلدنده بر ملی غرور صاقلی ایدی، لکن بو تاتارده ملیتنی توکل، بلکه ملیتکه قابلیتنی گنه کورسەته ایدی. بو قابلیتنك قوەدن فعلگه چغوب اش کورووی اوچون ئەلیگی آکسزلق، صوقرلق مانع ایدی. بو حالده آنك ملیت حقنده تصوری (представленіе) غایت طومانلی و چوالچق ایدی، منه اول آنك کوز آلدینه نیندی بر خاوس حالنده کورینه ایدی: ئەلله نیندی کرامتلی خان مسجدی بولغان قازان شهری، آندەغی علما، شاکرد و مدرسەلر، مسجدلر، جوان قورصاقلی ئەللەکمف بایلر، شهر بلغارلر، ئەللەکم خانلر، یدی پادشاهنی قورقتوب طوروچی بیسمارقنك استاذی بولغان خلیفۀ روی زمین، آنك تیرەسنده تزلگان تاغی شوندای ئەللەکم خانلر، امیرلر، وزیرلر، پاشالر، مفتی و قاضیلر، ئەللەکم و ئەللەکم مدرسلر، داملالر، مناظر شاکردلر، قشقارلر، مچکەرەلر، مدینەلر، کعبەلر، مکەلر، مصرلر، بخارای شریفلر، استانبوللر، قملەلر، منارەلر، فەسلی تورکلر، چالمالی صارتلر، چاپانلر، جبەلر، نمازلقلر، تسبیحلر، قومغانلر، اولیالر، صوفیلر، انبیالر، زاهدلر عابدلر، قاف طاولری طور طاولری. احد وعرفات طاولری، علی باطرلر، سید بطال غازیلر، عثمان پاشالر، شیخ شامللر... تاغی شونك کبی ئەللەکملر وئەلله نرسەلر... تاتارنك ملیت سیمۋولی اولەرق کوز آلدینه کیلگان بو نرسەلری همەسی بر ترتیبسز، جهتسز، نسبتسز خاوس حالنده؛ اول آنلرنی درستلگینه، اهمیتینه، زمانینه، اورنینه، اوزینه بولغان نسبتینه قاراب آیروب ماتاشمی، آنك آکسزلغی بو طوغرودە محاکمە یورتودن، صوقرلغی بونلرنی آیروب کورودن مانع بولا. اول اوزی قیافتی، یوروش طوروشی، تاریخی ایله چالمالی عربلردن، فەسلی تورکلردن بوتونلەی آیرم طورغان بر تاتار بولسەدە اول آکا اهمیت بیرمی. مسلمانلقنك، مسلمانلقنك‌غنه توکل حق دیننك تورلی وقتلدن، تورلی اورنلدن، تورلی زورلقدەغیسندن، تورلی اوشانچلقدەغیسندن بولغان یوغاریدەغی نرسەلرنی آلادە دینسزلکنك،

باطللقنڭ ینه ملك تورلیلـگندن ئەلله نیندی فرعونلرگه، نمرودلرغه، ابلیسلرگه، شیطانلرغه، ابوجهللرگه، چیرکاولرگه، پوپلرغه، او چیتللرگه، او چیلیشچەلرگه، کنەگەلرگه، تەریلرگه، صورتلرغه،اوزون چەچلرگه، تار چالبارلرغه، قریی کیسلمەگان اشلەپەلرگه.. تاغی ئەلله نرسەلرگه قارشی قویا ایـدی.

بونی البته بر ملیت دیوب بولمی، چونکه بو طورمشدن آیرم طورا طورغان، دنیاوی بولماغان، حقلق وباطللق اساسینه قورلغان بر فکر، بر حس. بو وقتنڭ تاتاری دنیاده اینگلیز، روس، نیمس، فرانسوز کبی ملتلرنڭ بارلغن بلمەگان کبك عرب، فارس، تورك، تاتار کبکلرنیده آیرم بر ملیت ایتوب آچق تصور ایته آلمی ایدی.

مدنی بر تربیه کورمەگان توبەن خلقلر عادتده اوزلرینڭ ملی روحینه ترجمان بولغان ملی موزیکانی، ملی جرلرنی، ملی تلنی سویه، لـکن بزده ئەلیگی همه نرسەگه حقلق و باطللق نقطهٔ نظرندن قاراو بو طبیعی حسنیده غایت بوزغان ایدی. شویلەکه بونلرنڭ اولـگی ایکیسی بوتونلەی غیر مشروع صانالا، صوڭغیسیده علم و حکمتنڭ، دین و قدسیتنڭ ترجمانی بولورغه یارامی طورغان، تیك فانی دنیا اشندەگنه یاری طورغان، جر وتاقماققەغنه کیله طورغان بر توبەن نرسه ایتوب کورله ایدی.

آڭلاشلاکه، بزده ملیت اوچون ایڭ ئلك عمومی بر انتباه کیرەك ایدی. البته ملی آڭ نڭ طووی اوچون ئلك عمومی بر آڭ حاصل بولورغه کیرەك. ایشته ۸۵نچی یللردن باشلاب ۹۰۵نچی یللرغه قدر بولغان اصول جدیده بزده شوشی عمومی آڭغه خدمت ایتدی. اصول جدیده تاتار ملیتینڭ اساسلری بولغان ملی ادبیات، ملی موزیقا، ملی صنعت حتی ملی فکرنی تلقین قیلمادی. بلکه حقلق و باطللق اساسینه بنا قیلنغان یوغاریده مذکور خاوسنی بر ترتیبکه صالورغه، صافلارغه کرشدی. اول ایڭ ئلك الفبامزنی خدا بلسون نی اوچون آنڭ یانینه کیلوب کرگان ابجدلردن آیردی، برگه بوتالوب یوری طورغان قصه، عبادت، اخلاق، قرائت، تاریخلرنی بر برسندن آیروب بر درجه سیستیمگه

صالدی. ئلـکده بزده درس کتابی، مطالعه کتابندن، مطالعه کتابی و عظ کتابندن بیك آز آبرلا، کتابنڭ نیندی تلده یازلو و ینەده بیك آز اهمیت بیرله: بر بالا حمد بیحد، یا که یکحکایت طوتوب کیلسەده اوقوتولا، بخار زاده و منیة المصلیده استوانی کبك اوك قبول ایتله ایدی. یازلغان معلومات نی درجەده او شانچلی، نی درجەده بالاغه آڭلاشلا یا که فائده ایته، قایسی زمانغه وقای اورنغه عائد، نیندی فنگه راجع.. بونلرنڭ هیچ برسی تیکشرلمی، اوچراغانچی بر کتابقه طوترلا بیره ایدی. اصول جدیده ئور یا گا بر نرسه بیرمەدی، بلـکه شول بوتالچقنی بر ترتیبکه صالدی.

بو بوتالچقنڭ تاتار کوڭلینه اللهغه ایمان ایله بر درجه اورناشوون اعتبارغه آلغانده اصول جدیدەنڭ خدمت و وظیفەسی بیك یگـگل بولماـ غانلغی اوز اوزندن آڭلاشلسه کیرەك. ۹۰۵نچی یلنی بزنڭ اوچون بر مبتدأ تاریخ ایتوب یورتورکه ممکن. بو یلده بزده نیقدر یا گا مفهوملر آڭلاشلدی یا گا فکرلر طودی، نیقدر حرکتلر، تشبثلر میدانغه کیلدی.

بونلرنڭ بیك کوبسی قووق ایدی، قوری صالام ایدی، لـکن بونڭ ایله برابر حاضر دوام ایتوب کیلمکده بولغان بوتون حرکات فـکریه و مدنیەمزنڭ مبدأی ینه ۹۰۵ یلدر.

بوغاربده ئەیتوب اوتکان ایدك، ملی تورسب هر وقتده طنچلق شویه. طنچلق آرقاسندەغنه بولا. سیاسی اوزگەرشلر و فکری او یغانولر وقتندەعی کریزبسده ملیتده بر بولغانو دورن کیچره. بو وقتده سیاسی فرقەلر، فـکری مسلـکلر میدان آلوب خلق شونڭ ایله قمارلانا.

۹۰۵نچی یل بزنڭ اوچون سیاسی اوزگەرش و فکری او یغانو یلی بولدی، بو وقت بز کوبرەك بیرلین رایخشتاغندەغنه موضوع بحث بولا آلورلق مسئلەلر ایله اوغراشدق. بو وقت هوا بیك بولوطلی بولغانلقدن بوغاریده بوتون روس ملیتینی کوروچیلرمز آز ایدی، کوبرەك یەشلرمز روسلقنی طرو داو بق، کادیت، او کنەبریست، چن روس کبی سیاسی فرقەلر حالندەگنه کورەلر ایدی. شونڭ اوچون تاتارنی شولای ایتوب بولەرگە تلەدیلر، اقتصادی احتیاجنی ملی احتیاجلرمزدن آیروب آلوب آلغه قویوچیلر و بولماغان تاتار کاپیتالیزمینه فارشی صوغش آچوچیلرمزده

بولدی. الحاصل بز بو وقت روسلرده بولغان حرکتلرنک همه‌سینه ایبه‌ردک. روس استودینتلری زاباستاوات ایتدیلر. بزنک تاتار استودینتلری‌ده زاباستاوات ایتدیلر. آنلر میتینغ یاصاب مارسیلیزا جرلادیلر، بزنکیلرده جمعیت یاصاب صدالرن ئه‌یتدیلر. آنلر مینیسترگه طلبلر بیبه‌ردیلر، بزنکیلرده حضرتلرینه عریضه بیردیلر.

ایندی ملیتنک میدان آلووی اوچون عمومی آڭ یاخشیغنه حاضرله‌نگان، بو صوڭغی انتباه روحنی کوته‌رگان، فکرنی بایتاقغنه آچقان ایدی. ملیت ایندی بر طنچلق‌غنه کوته ایدی. کوك یوزنده‌گی بولوطلر آفرنلاب تارقالورغه باشلادی. آنده بز حاضر قویاش کبی یالتراب طورغان روس ملیتی کوردك. آنك ادبیاتی، مکتبی، علم و صنعتی، اقتصادی و اجتماعی قوتی بزنك کوزنی قاماشدردی. مونه شوندن صوڭ بزده‌ده ملی یولده حرکت باشلاندی. بزنك آراده ئه‌لله نیقدر مسئله‌لر باش کوته‌ردی. مکتب، تل و ادبیات اشلری بحراندن بر آز قوتلوب طبیعی ره‌وشده تکاملگه باشلادی. تل و املامز اوز آلدینه توزه‌لورگه، برله‌شورگه یوز طوتدی. ۵ – ۷ نچی یللرده هر مسئله‌ده بولغان کبك تل طوغروسنده‌ده جدی بر فکردن بیگره‌ك قوری بر تاوش ایشتله و بونده اورتا و طبیعی یول بولمیچه بر نیچه فزغن افراط و تفریطقنه کورینه ایدی.

بعضیلر بوتون تورك قومی اوچون مشترك بولغان ادبی تل کیره‌ك، بز تورکمز، بتسون بو تاتارلق، تاشلیق آنك بو یاراماس اورام تلن دیلر؛ ایکنچی طرفدن ایسه، دالوی ترجمان تلی، اوزلرینه بولسون «اوه‌ت افندم»لری، نیگه بزگه تورکلك، تاتارمز، تاتارچه یازامز، دیوب قچقرالر ایدی. لکن هر ایکی طرفده‌ده تلمزنك تاریخی بارشن، باشقه شیوه‌لرگه مناسبتن، اصول و قواعدن، ملیتمزنك اساسن تیکشروب شوڭا کوره جدی فکر یورتو یوق ایدی. بر طرف «تاتارچه، میشه‌رچه یازوب ایلمینسکی مسلکینه خدمت ایته‌سز، میسیونیرسز، ملی برلککه قارشی کیله‌سز» دیسه ایکنچی طرف «سز استانبولدن صرف تورکی اوقوب قایتقانسزده ئه‌لله کم بولغانسز، بزنی تورك یاصامقچی بولاسز» دیوب عامیانه جواب قایتارا ایدی.

بر وقت بونداى تاوشلر باصلدى. تل بونلرغه قاراميچه اوزينك طبيعى تكاملى ايله آلغه تابا بارا باشلادى. اول اوزينه كيره‌ك بولغان تعبيراتنى عثمانليچه‌دنده، عربچه‌دنده آلا، اوزندنده بعض لغتلرطوا ايدى. لكن اول همان تاتار تلى بولوب ترقى ايته ايدى. شولاى ايتوب تاتارلق توركلك نزاعسى اوز اوزينه حل قيلندى. ئلك توركلك بلەن تاتارلق بر برسينه بوتونله‌ى قارشو قويلا ايدى، ايندى تاتارلق توركلكنك بر شعبه‌سى بولوب تلقى ايتله باشلادى. اولده تورك بلەن تاتار آراسن ۋبر گول بلەن آيرالر ايدى، ايندى حاضر آنلرنك آرالرينه بر صزق (تيره) قويو بقنه يازالر.

مدنى تربيه‌مزنك كيملگينه، علمى سرمايه‌مزنك آزلغينه، محيطمزنك تارلغينه قاراغانده بزده حاضرگى ملى حركت بيك بيوك حسابلانورغه تيوش. بونك اهميتى عالم اسلامنك و توركلكنك باشقه نقطه‌لرينه قياس قيلغانده بيگرەك آچق كورينه. ايسكى دنيانك اوچ قطعه‌سنده ئەلله نيقدر اسلام مملكتلرى بار. بونلر بزنك كوز آلدمزده استقلاللرينى بوغالتوب سياسى و اقتصادى اسارتكه كره بارالر. بعضيلرى همان سياستا بر درجه مستقل بولوب طورالر، لكن تگيلرنده‌ده بونلرنده‌ده هيچ بر اميدلى ملى حركت كورنمى. توركيه‌ده مدنيت و معارف‌ده اقتصاد و هنرده ايك آرتقه قالغان خلق مسلمان خلقى و بونلرنك ايك توبەن و مغلوبى‌ده تورك ملتى.

بيچاره توركلر عبدالحميدنك استبدادندن قوتولغاچده گويا عمومى نجات بولغان كبى بلغار، روم وئەرمەنلر ايله قوچاقلاشوب اوبشوب بر طوغان بولوب يەشەرگه قوللرن بيردېلر، اونوتلوب كيله طورغان توركلكنى ايسكه توشرميچه همان عثمانليلق قلاغى آستنده بر ملت بولوب يەشەرگه بولدېلر. دور استبدادده يەش توركلر توركيه‌ده ماكيدونيا مسئله‌سى، ارمنى مسئله‌سى كبى مسئله‌لر اصلده هيچ يوق، آنده فقط برگنه مسئله بار، اولده حاضرگى حكومتنك استبدادى هم حريت ومشروطيت مسئله‌سى ديب سويليلر ايدى. لكن بو مسئله‌لر فى‌الحقيقة بار ايمش، استبداد بترلدى، حريت بيرلدى. لكن

قوچاقلاشو، اوبشولر حریت نمایشلرندن صوڭ اوق حکمینی یوغالتدی، ماکیدونیا مسئلەلری اولگیدن بیتەر باش کوتەردی، چونکه بو مسئله ملیت مسئلەسی ایدی، تورك حریتی، تورك مشروطیتی بالقان خریستیانلرینڭ عصرلردن بیرلی صاقلاب کیلگان ملی امللرن قاندرمادی، چونکه بو مشروطیت نیقدر ایرکن بولسون ملت حاکم تورك ومسلمان بولو جهتندن بو خریستیان تبعەلرنڭ ملی طلبلریمه چیك قویارغه مجبور ایدی.

تورکیه حکومتی اوزینڭ تبعەسی بولغان یات ملتلردن البته هیچ بر وقت امین توگل ایدی. لکن اول آنلرغه قارشی تورکلك ایله یعنی تورك تبعەنی اوستون طوتو ایله توگل بلکه قوری طوپ ویەدره ایله قوراللاندی.. قوراللر بیك شەب، بیك کیرەك اورنده شارتلادی، لکن آنڭ توتونی تارالوب بتکانڭ ایندی روم ایلنده تورك حاکمیتینڭ خاطرەلری خرابەلرگنه قالغان ایدی.. نهایت تورکیه اوزینڭ ملطق وقلچدن باشقه هیچ بر مدنی وعمرانی قورالی بولماغان تورکلر ایله قالدی.

منه ایندی شولقدر سابافلر اوقولغاندن، فائدەلر قولدن اچقنوب بتکاندن صوڭ توب سرمایه بولغان تورکلرنی جلتو، یافترتو اوچون بر کچکنه‌گنه «تورك اوچاغی» تشکل ایتدی. بو اوچاق عثمانلی قارنداشلر مزگه ملی غدا حاضرلی، آنلرنڭ قارانغی وچوالچق عثمانلیلقلری اچندن بر تورکلك ایدیپالی یاقترتا. ئەلی اول بر اوچاقغنه، ئەلیگه آنڭ ضعیف بر شەولەسیگنه بار، لکن اول کوندن کون زورایاچاق، کوندن کون یافتراچق، قاچانده بولسه بر کون اول بوتون تورکلك کوگن یاقترتاچق، آنڭ شەولەسی آناطولینڭ قاراڭغی طاولقلری، اورمانلقلری اچینه کروب آنده معمورەلر قوراچق. بغداد ویرانەلری اوستونده کاشانەلر طورغزوب یاڭا بر عباسیلق دورن احیا ایتەچك. بز شولای امید ایتەمز، اگرده تورکلك اوچون بر بعث بعدالموت مقدر بولسه شبهەسز آنڭ صورن ئوروچی اسرافیللر اوشبو تورك اوچاغینی ئوروب طوروچی جانلر بولاچق.

بزگه تاتارلرغه نیقدر افتخاردرکه استانبولنڭ تورك اوچاغینی ئوروب قابزوچی جیل شمالدن، بزدن ایسدی. بو جیل وقتنده بزنڭ

آرامزده طوروب ملی انتباهغه، ملی حرکتکه خدمت ایتوچی بر - ایکی ذاتنڭ صولیشیدر .

بو کونده تورك عالمنده بر آیرلو وعین زمانده بربرلەشو بارا . بو ایکی ظاهر قاراشده بربرسینه ضد بولغان ایکی حالنڭ ایکسیك حقیقتك غایت طبیعیدر . البته جهاننڭ تورلی طرفینه تارالغان ، بربورسندن سیاسی و طبیعی حدودلر ایله آیرلغان ، تل و طورمشده بایتاقغنه یراقلاشقان اقوام تورکیەنڭ بوتونلەی برلەشوب برملت بولوب کیتووی ممکن توگل، شولایوق قان قارداشلگی ، دین برلگی ، تل اوخشاشلغی ایاه بر برسینه باغلانغان بو بیوك قومنڭ بوتونلەی تارقالوب بر برسن اونوتوب کیتو احتماللریده یوق .

بز بو کونده عثمانلیلردن ، صارتلردن طورغان صاین آیرلوب اوز طورمشمز ، اوز تل و اوز وطنمز تلەگان یول ایله بر ملت بولوب اویوشامز .

اگر ملیت قوری بر خیال ، حسیات وعلمی مسلکدن عبارت بولمیچه عملده ، طورمشده رول اویناوچی اجتماعی عامل بولسه بو آیرلو بزگه مجبوری . حاضر بز البته مکتبلرمزده عثمانلیچه یا که صارتچه اوقوتا آلمیمز ، طورمشمزدن آلنغان حکایه تیاتر کتابلرن تاغی بو تللرده یازوب بولمی، گازیته ، ژورنال وکالیندار کبکلر کوبدن شولای . بز بو خلق ایله یاقن آرالاشوب کون کورمیمز ، شیوەلرمزنڭ آیرماسی بایتاق مهم ، آرامز یراق ، مناسبتنی یاقنلاشدرو اوچون هیچ بر طبیعی واسطه یوق . بو قدرلی تورلی، بو قدر تارقاو بر مخلوطدن بر ملت اویوشدرو بو کوننڭ ریالیزمی ایله هیچ بر قابل تطبیق توگل .

اسماعیل بك کبك تورکچیلرگه برسوزده ئەیتوب بولمی ، ایدیالیست هر وقت اوزینڭ خیالی بلەن یەشی ، خیالن یازا ، خیالن سویلی ، لکن ریالیست بولغان زمان ، تاریخ و طبیعت تاغنده کوچلی . بو آیرلشو اقوام تورکیه آراسندەغی مناسبتنی برده ئوزمی . بو ملتلرنڭ عالی طبقەسی آراسنده مناسبت ادبیه ومدنیه کیتکان صاین قوتلنه . تلنڭ ، قاننڭ ، دیننڭ

برلگی، یاقنلغی بو ملتلرنی بر قوم صورتنده برگه بەیلەب طوتا. بزنك تاتارلغمز آرتقان صاین تورکلگمز، تورکلەگمز آرتقان صاین تاتارلغمز آرتا.
بز برلەشو هم آیرلشونی شولای آڭلیمز.

بز تاتار ملتی صفتیله اویوشاچقمز، بونده هیچ شبهه یوق. تاتاردن مراد ۋولغه بویندەغی تاتارلرغنه توکل، باشقرد، میشەر بونلرهەمەسی تاتار.
بونلرنك، بز تاتار توگلمز، فلان، دیەولری بولسه بوكا طوزان قدر اعتبار یوق، ملیت کبی زور اجتماعی آغم آلای کشیلرنك ئەیتولرینه، اقرارلرینه، انکارلرینه قاراب یورمی.
ـ «هەمەمز تورك بالالریمز، تاتارلق، صارتلق، قرغزلق بتسون!» دیوب ئەیتو بلەنگنه تورکلر برلەشه آلماغان کبك، ـ «سین تاتار، بز باشقرد» دیب، ئەیتو بلەنگنه بو ملت ایکیگه آیرلا آلمیدر. کشی تلەسه نی سویلەسون، و تلەسه کم بولاسی کیلسون، ملیتنك آنده اشی یوق، آنك اوزینه مخصوص قانونلری بار. اول شوكا ایيەره، شول کورسەتکان ازدن آغا. بو آغمغه بز نیقدر قارشی طورساقده تابنالوبقنه کیتەمز.
اگرده برەو ملیتنك نیدن عبارت ایکانن، ملی آغم نرسه ایکانن آڭلاسه بو طوغروده حسیاتن بر یاققه تاشلاب طوغری بر فکر یورتسه باشقرد، میشەر وتاتارلرنی توگل آیرم بر ملت ایتوب صاناو، بلکه شولای صاناغان کشیلرنك احمقلقلرینه حیران قالور ایدی.
مین باشقرد اچنده اورنبورغده اوچنچی یل معلم بولوب طورام. بزنك شاکردلر اچنده صارتلر، قرغزلر، کافکازلیلر بار، بونلر تللری اعتباری ایله آیرم بر ملت بولوب کورینەلر. تاتار شیوەسن بیك واتوب اوقیلر، بیك قیین آڭلیلر نیقدر طرشسەلرده تاتار شیوەسی ایله سویلی آلمیلر. لکن مین مدرسەمزده باشقرد و میشەر دیوب آتالغان بر ملت کورمیم، سمبر و صاراتف گوبرناسندن، اورنبورغ واوفا اطرافندن بعض آوازلرنی صاقلوراق چغاروچی وبعض سوزلرنی باشقەچەراق ئەیتوچی شاکردلر کیله، شونلر باشقرد هم میشەر دیگانلریدر ایندی. لکن بەنلر سویلەگان وقنده قارشوكده تاتارچه سویلەوچینی کورەسك، تاتارچه سوز

ایشته‌سك ، صاقاو بولسه بولور ، لـكن بونلر همان تاتارچه سویلیلر ، ایکی - اوچ آیده بوتونله‌ی تاتار بولوب کیته‌لر ، شونك اوچون بونلرنی اوقوتقانده هیچ بر قیینلق سیزلمی . ئه‌لله قایده اورال طاوی آرتنده وحشتده قالغان بز نیچه آول باشقردلر ایله تامبوف وپینزا غوبیرنالرنده‌غی بر نیقدر قاتی میشه‌رلر بوندن بر آز مستثنی بولسه‌لر بولورلر .

میشه‌رلك، باشقردلق فقط آولده‌غنه دولو ممکن، شهرگه کیلوب طورا باشلاغاچ یعنی مدنیله‌شکه‌چ بو شیوه‌لر یومشی یاکه بتونله‌ی بته . اورنبورغ شهرینه کیلوب روسده کوچر بولوب طروچی باشقردده سوتنی «موت» دیمی .

قرغزلر مسئله‌سی البته باشقه‌راق . حاضرگی حالده قرغز شیوه‌سنده آیرما بایتاق مهم ، لـكن بو آیرمانی آزایتوب نهایت بترر گه امکان بیك زور ، چونکه تاتار ایله قرغزلر بر درجه‌ده آرالاشوب آلش بیرش ایتوب یه‌شیلر . اگرده اول اوزینك حاضرگی طبیعی بارشی بلـنگنه بارسه تاتارغه قوشلوب کیته‌ر ایدی ، لـكن حاضرده قرغزنك بعض ضیالیلری قرغزچه‌نی مستقل بر شیوه صورتنده ترقی ایتدرر گه طرشالر ، بو کونده بیك کچکنه بولسه ده قرغز ادبیاتی ، قرغز مطبوعاتی بار . تاتارلق اوچون بیك کوکللی بولماغان بو حرکتکه قارشی بر سوز ئه‌یتوب بولمی ، چونکه قرغز قارنداشلرمز حاضرگی حالده ابتدائی تعلیم و ابتدائی تربیه‌گه بیك محتاج ، البته بونی تاتار شیوه‌سی آرقلی تیوشنچه تعمیم قیلو مشکلره‌ك بولور .

تاتارلقنك اچینه صیا آلمی قالاچق روسیه تورکلرندن تورکستانداغی تورکلر حقنده آچق بر نرسه ایته آلمیم، چونکه آنده‌غی احوال ایله یاقن تانشلغم یوق. شولایده اوزبك، تارانچی، کاشغر، قومق کبی قوملرنك شیوه‌لری بر برسینه قوشلورغه مانع بولورلق درجه‌ده باشقه بولماسه کیره‌ك. ایمدی قالا قافقازده، قریم . بونلرنك موقع جغرافیلری ایکیسی برگه قوشلورغه بیك مساعد ، شولای اوق سیاسی حدود بیك زور مانع بولماسه بونلر آراسنده احتمال، عثمانلی شیوه‌سینده یرله‌شه آلور ، هر حالده بونلر حقنده آچق بر سوز ئه‌یتوب بولمی .

بز روسیه قول آستنك بر ملت محکومه، اگرده روسلرنك بزنك اوستمزده‌گی حاکمیتی روس قانونی، روس حکمی آستنده بولوومزدن وحکومت تلی روس تلی بولودن عبارت بولسه ایدی، اول وقتده بزنك قارشومزده حاکم اوله‌رق فقط روس حکومتی طورر ایدی. لکن بز روس قانونی، روس حکمی آستنده‌غنه توگل بلکه آنك اوستینه روس مدنیتی، روس اقتصادی، روس ادبیاتی حکمی آستنده‌مز. شونك اوچون بزنك قارشومزده قانون و حکم ایه‌سی بولغان روس حکومتی‌گنه توگل، مدنیت، ادبیات و اقتصادی قوتکه مالك روس ملتی‌ده بار. روسلقنك بو ایکی تورلی حاکمیتینك صوڭغیسی البته قوتلیره‌ك و اهمیتلیره‌ك. اگرده روسنك بزنك اوستمزده‌گی حاکمیتی فقط سیاست جهتمدن بولسه ایدی، بزگه بر روس مأموری و روس قانونی ایله آڭلاشو ئه‌لله نیندی چیتن بولماس ایدی، لکن روس مدنیتی بزنك اطرافمزنی شولقدر طغز چرناب آلغانکه بز قاقامزنی آچوب ایشك آلدمزدن اورامغه چققاچده روسچه بلورگه مجبورمز.

بوخلقنك بزنك اوستمزده حاکمیتی بوگاقدر بولوب کیلگان، حاضرده بار، بوندن صوڭده بولاچق. بوگا بر سوزده ئه‌یته آلمیمز و بوگاقارشی‌ده طورمیمز. تیاك بزگه اوزمزنی اوزمز شول قوتکه ایزدرتمه‌سکه تیوش. بزنی آنلر ایزمی؟ بز بو حالده طورسه‌ق اوز اوزمزگه آنك آیاق آستنده قالوب ایزله‌مز. آنلر تابتامی، بز تابتالامز. آنلر یولنی خود بله‌ن کیله طورغان پویزد. البته بز ناچار آرباءز بله‌ن آنك یولینه کرمه‌سکه کیره‌ك. کرسه‌ك تابتالوده اوزمز عیبلی. پویزدنك آنك اوزینك معلوم بر یه‌ری طورغان یولی، طوقتی طورغان موقعی بار، بزنك تاغی اوزمزنك بولمز، طوقتی طورغان اورنمز بار. البته اول بزنك اوچون یولندن بورلمی، بزنك اوچونگنه طوقتالمی. بز آڭا تابتالمیق، بلکه آندن فایده‌لانیق دیسه‌ك آڭا شول اوز بارشی ایله بارغان وقتده ئله‌گوب اوطوروب کیته‌رلك قوت حاصل ایتیك. یعنی بزگه قارامیچه اوز یولی ایله بارا تیرگان روس مدنیت وروس مکتب و ادبیاتینه، بزگه قاراب طوقتاغاندن کوتمیچه یولدن ئله‌گوب کیته‌رلك بولیق.

مونه بزده‌ی ملت محکومه‌لرنك حیات یولی نیقدر ئه‌یله‌نچ، نیقدر

اوڭایسز. بزگه بو حالده ایکی نقطه‌غه قاراب طرشورغه کیره‌ك: برنچی ملیت‌نی صاقلارغه. بو البته کله‌پوش قومغاننی صاقلاو توگل، یوغاریده سویله‌نگان ملی اساسلرنی صاقلاو و زمانغه موافق صورتده صاقلاو. بونك اوچون ملی مکتب. ملی ادبیات، ملی صنعت کیره‌ك. ایکنچی: روسیه مملکتینك چن بر غراژدانی بولو. البته بونی ملی مکتب و ملی ادبیاتقنه تأمین ایته آلمی. بونك اوچون بز روس مکتبی، روس ادبیاتی ایله آزقلانورغه کیره‌ك.

«تاتارلق هم روسیه غراژدانلغی!»

مونه بزنك حیات بولندغی ایك عمومی وایك توب دیڤیزمز شوشی بولورغه تیوش. بو ایکی سوزنی برگه کیتروب، بر کاڤیچکه اچینه کرته‌ب یازو بیك آنصات. اما حیاتده بونلرنی برگه اویشدروب صاقلاو، بر موازنتده آلوب بارو، بوسی اول قدر آنصات توگل. انتباه وتجدد حرکتی باشلانغاندن بیرلی بزنك باشیمز شونك ایله واتلا، بزگه نیچك بو ایکی قاموتنی کییه‌رگه کیره‌ك، نیچك شونك ایله بو بیوك طاوغه، بوولوب یغلمیچه، منوب یته‌رگه کیره‌ك.

اگرده روس حکومتی اوقو و اویره‌نو اشلرنده بزنك ملیتمزنی اعتبارغه آلوب بزنك اوچون آچلغان مکتبلرده درس پروغراملرینی غراژدانلق و ملیت اساسینه بناء توزسه بو طوغروده بزنك یوك بر آز جیڭگله‌یگان بولور ایدی. بو حالده بز ملیت ایله غراژدانلقنی بر درجه موازنتده آلوب بارا آلور ایدك. لکن حکومتدن بونی کوتوب بولمی، چونکه آنك بزنکی کبی ایکی مقصدی یوق، آنك فقط برگنه مقصدی بار: روسیه‌نك بوتونلگی، مادی و معنوی قوتی. بیوك روس ملیتنه تایانغان روسیه دولتینك بو عمومی املی قارشوسنك البته بزنك کبی ضعیف ایناروديس ملتلرنك ملی تله‌کلری هیچ شیگه حسابلانمی.

بو آغر مسئله‌ده روس خلقینك حقوق وحریت سویوچی عنصرندن‌ده کوب یاردم کوتوب بولمی. آنلرده ملی تعصب بولماسون‌ده، آنلر دولت منفعتینه خلق منفعتی آرقلی‌غه قاراسونلرده شولایده آنلرغه بزنك ملی تله‌کلرمز آچق کورینه‌چك توگل، چونکه آنلر بردن بزنك عالمدن

براق، ایکنچیدن آنلر اساسا ملیتنی اعتبارغه آلمیچه بزگه‌ده بر خلق دیو بکنه قارارغه مجبور بولغانلقدن بزنك اوزمزگه قیمتلی بولغان ملی طلبلرنك آنلر قاشنك اول قدر اهمیتی بولاچق توگل. بزگه بو حالده برگنه یول قالا. مملکت قانونی مساعده ایتکان قدر ملی، اجتماعی و عمرانی حرکتلر، تشبثلرگه باشلاب اوز اوزمزگه اشلهو، اوز اوزمزگه ترقی ایتو.

بو طوغروده بزگه دینمز هم درجهٔ فکریه و مدنیه‌مز ایله کوب حسابلاشورغه طوغری کیله‌چك. دین بو کونگی ملیت و دولت اشلرنده غایت زور رول اویناب کیله. اول اوزینك تشکیلات روحانیه‌سی ایله غایت مهم اجتماعی عامل صفتینی آلا. دیننك ایك بیوك اجتماعی اهمیتی‌ده ملت محکومه‌لر اوچوندر. ملت محکومه‌لر یات مات قولنده کوبرك اوزلرینك دینلری قانات آستینه صغنوب یه‌شیلر و شونك ایله برگوب اویوشوب طورالر. دین اصل واساسی اعتباری ایله اعتقاد و وجدان اشی بولغانلقدن حکومتلر و حاکم ملتلر آنك حقنده اول قدر زور قصنقیلقلر یاصی آلمیلر. محکوم ملتلر بو حریتدن فائده‌له‌نوب دین کوله‌گه‌سنده مکتبلر، ادبیاتلر هر تورلی جمعیتلر طورغزالر و شول یول ایله دیننی ملیت اوچونده خدمت ایتدرولر.

بز تاتارلر عصرلردن بیرلی اوشبو چیت و قوتلی ملتلر اچنده فقط شول دین کوله‌گه‌سنده تارقالمی، جویلمی بر ملت حالنده اویوشوب کیلدك. لکن بو عصرلر اچنده بز اسلام دینی کبی اجتماعی بر دیننك قوانین اجتماعیه‌سندن غایت آز فائده‌لندك. بوڭا مانعده خارجك توگل، بلکه اسلامنك آڭلانوونده و بوتون عالم اسلامدغی فکر طوکلغنده ایدی.

بزنك حاضر ایك اصلاحقه محتاج بولغان بیرمز ادارهٔ روحانیه و تشکیلات هم مناصب دینیه‌مزدر. بو کونده باش ادارهٔ روحانیه‌مزنك نفوذ و اعتباری غایت توبه‌ن. بونده کوزگه کورینه طورغان کیمچیلکنی آنك حکومت طرفندن بیرلگان حق و صلاحیتی بیك محدود بولووینه غنه ترکه‌ب طوقتاو یارامی. یوق، بونده بزنك تاتار عالمینك بوتون نقطه‌سنده حکم سوره طورغان اچکی بر آورو بار. اول بو آوروی بو حالی ایله ئه‌الله نیندی حقوقلر بلمن‌ده بر اش کوره آلمایه‌چق. آنك بو

آورو ی، بو حالی بیك طبیعی. آنك اوچون آ گا بەیلەنوب طورو فائدەسز.

ــ دوخاو نی صابرانیه نرسه؟ آنك صاصتافی کملر؟ اول شول قاراگغی تاتار روحانیلغینك بیوروقراتدق قالطش بر پوچماغی توگلمی. بو ندەغی چیناو نیك حضرتاردن نیچك خلقنك زمان طودرغن یا گا تلەکلرن صوری آلامز. بو بیت قازان شاکردلرینك مرحوم یوسف حضرتدن مدنیت اسلامیه و ادبیات عربیه تاریخی اوقتوون طلب قیلولرینه اوخشی. بز استانبولده ارمەن ایکزارخی فلان و فلان اشلی دیمز، لکن آنك ایله اوزبزنك دوخاونی صابرانیەنك تاریخی بارشن، آنك نیندی یورط وکملر طورا طورغان یورط ایکانن اویلابده قارامیمز. تاتار اوزگەرگان ایکان، ضیالانغان ایکان، بو بیت آنك یەش قانلاو یغنه. صابرانیەنك صاصتافی ایسه همان قشقار و بخارا دورندەگیچەدر. آندن صولڭ بزنك دوخاونی صابرانیەنك حاضرگی حالده بز تلەگانچه اش کورووی اوچون ینه بر مانع بار: آنك ایله خلق آراسنده واسطه بولاچق، آنك خدمتن بولیشوب جیکلەیتەچك توبەن درجه مؤسسات روحانیه یوق. بو کونده اورنبورغ دوخاونی صابرانیەسی بالطبع دیگـگزندن یاپون دیگـگزینه، آرخانـگیلدن آسترخانعه قدر جەیلـگان مسلمانلرنك هم سینودی هم کنسیستوریاسی، هم سیناتی هم ۋولستنوی پراولینیەسیدر. لکن بو مؤسسەلرنك برسندەده شاکرد امتحان تیلمیلر، اما بزنك دوخاونوی صابرانیه اعضالربنك یارتی و قتلری ملالقفه، مؤذنلـککه امتحان بلەن اوتەدر.

بوندای شرائط تحتنده آنلر صابرانیه بناسی طشنده نیچك اش یورته و حکم اجرا ایته آلسونلر. توبەن درجەده، محلهگه یاقنراق طورغان منتظم و رسمی روحانی ادارەلر و دینی منصبلر بولماغاچ بونلرغه ممکن بولغانده، اش یورتورگه یول یوق.

بو کونگی آخوندلق آتالغان منصبنك رسمیتی یارطیغنه. وظیفەسی ونفوذ دائرەسی بیلـگوسز، خدمتی ایچون حق یوق. بو حالده البته بونك قوری براسمی بار. آنك اوستینه بو منصبنی بیرودەده برده چن اهلیت اعتبارغه آلنمی. مثلا: قازان شهرندەگی ضوگغی ایکی آخوند

قازان ملالرینک ایک قارتی، زمانه ونظام اشلرندن ایک غافلی ایدیلر.

ایندی محله‌لرمزنک واقلغن، روحانیلرمزنک فکرده، علمده توبه‌نلگن، دینی مدرسه‌لرمزنک ناچارلغن سویله‌ب طوررغه‌ده حاجت یوق. بونلر نک بارسینه البته اصلاح قیلنورغه تیوش، شول درجه‌گه قدر که بودین اسلام‌یزنی تشکیلات اجتماعیه‌سی آستینه جییوب کوله‌گه‌له‌ندروب طورا آلسون.

دوخاونی صابرانیه حاضرگی واق تویه‌ک وظیفه‌لردن بوشاتلوب کوبره‌ک فرمان ونظارت ایله مشغول بر عالی دائره حالینه کیترلورگه، مفتی وقاضیلر علوم اسلامیه وفنون اجتماعیه صاحبی، بو کوننک اجتماعی مسئله‌لری وقوانین حقوقیه‌سی ایله آشنا، ملتنک احوالن واحتیاجن نقلاب آکلاوچی ذاتلر بولورغه تیوش. مفتیلک بر نیچه دائرۀ روحانیه‌گه بولینوب هر بر دائره‌نک اوزینه مخصوص ادارەسی، رئیسی، اعضالری کانسالیاریه‌سی بولورغه وبو دائره‌لر آخوندلق کبی ینه کچکنه‌رەک دائره‌لرگه بولینورگه، نهایت محله‌نک امام، خطیب و مؤذنی، دین مکتبنده‌گی معلملر باریسی برگه برسلسله تشکیل ایتوب بر ؤیدومست آستینه کیررگه، بونلرنک هر قایوسینک وظیفه‌سی تعیین قیلنورغه، هر محله‌ده بر ابتدائی مکتب، شهرلرده روحانیلر ودین معلملری یتشدررو ایچون اورتا وعالی مدرسه‌لر توزولورگه وهر منصب ایچون معین بر فورصنک سینزاسی شرط ایتلورگه تیوش.

بو بزنک ایدییال. لکن بوکا نیچک باروب یتشورگه کیره‌ک؟ مونه بو سؤالگه جواب بیرو بیک آنسات توگل. اگرده اشنی باشدن باشلیق دیوب دوخاونی صابرانیه اصلاحینه کرشمکچی بولسه‌ق بوکاده امکان یوق، چونکه یوغاریده یازلغان صفتلرنی حائز مفتیلر، قاضیلر، آخوند ومحتسبلر، دینی معلملر یتشدررو ایچون اول منتظم دینی مدرسه‌لر کیره‌ک. اگرده اشنی توبدن باشلیق دیوب ایک ئلك شوندای مدرسه‌لر صالورغه بولسه‌ق بونلرده اوقتورغه معلملر، مدرسلر وآنلرنی نظارت ایچون منتظم ادارۀ روحانیه‌لر کیره‌ک. شولای ایتوب قایدن باشلاسه‌ق‌ده بر آرتی کیسلمی تورغان دورگه کیلوب چقامز.

دیمک‌که بزگه بر یولی شونداى منتظم بر تشکیلات قورا باشلارغه قایدن طوتونسه‌قده امکان یوق. حاضر بزنك ایك برنچی اشله‌نه‌چك اشیمز آنداى اداره‌لرنی، فارمالنوستلرنی بریاققه قویوب طوروب نیچک‌کنه بولسه‌ده خلقنی عمومی انتباهغه، علمگه، فکرگه هنر وصنعتکه، مدنیتکه سوق اینو بولورغه تیوش، آولارده روسکی کلاصلرنی کوبه‌یته توشورگه و شولایوق اصول جدیده مکتبلرینی‌ده کوبه‌یتوب ممکن بولغان قدر یاخشیلاندررغه، روس مکتبلرینك هر نوعسینه تورکوم تورکوم بولوب آغلورغه، جمعیت خیریه، ترقیون اسلام ونشر معارف جمعیتلرن آرتدیرا طورورغه، مدرسه‌لرگه یاگا فن، یاگا روح کرتورگه، تل واملامزنی توزه‌تورگه، ادبیاتنی مطبوعاتنی‌ده کوبروك «خلققه عدمت» نقطه‌سینه قارابراق آلوب بارورغه، عوامی تعصب وفکری صوقرلققه اورنی بلەن تورتوب، اورنی بلەن صیپاب قارشی طورورغه. بریاقدن ایسکیلک‌کنی یمررگه، ایکنچی یاقدن یاگالقنی قوررغه والحاصل نیچک‌کنه بولسه‌ده حرکتله نورگه، آلغه تابا قلقنورغه کیره‌ك.

بو حرکتلرمز اصتروگی برانتظام اوزره بارماسه بارماسون، آنلرغه برەم برەم قاراغانده بر امیدلی دوام وترقی‌ده کەرنمه‌سه کورنمه‌سون، بونلرنك بیك کوبسی ایسکی بیشمه‌تنك اچکی یاغن ئەبلەندروب کیو دنگنه عبارت بولسون.- بز هنوزده بونی عموما آلغانده آلغه تابا حرکت ایتوب کوره‌مز. بر آولده معلم، حضرتدن، خلقدن قاچروب بالالرغه یازونی ایسکی قالایغه، آقبور یاکه کومر بلەن یازوب اویره‌ته ایکان. اول اشنی سیزگانلر ایکانده معلمنی قوغانلر، قالاینی واتوب تاشلاغانلر ایکان وشولاى ایتوب اصول جدیده‌دن قوتولغانلر ایکان... هم تاتارنك ابتدائی مکتبلرنك‌گی اصول‌جدیدك اسمی بیرلگان اصلاحاتی کوبروك شوندی قالاى قویودن عبارت ایکان، مدرسه‌لرمزنك اصلاحی‌ده بیك سطحی بولوب ایسکی اسخالاستیق اوقتودن باشقه برنرسه توگل ایکان، بونلرنك قایوسندن شاکردلر گول زاباستوفکا یاصاب چغوب طورالر ایکان، قایومدرسه‌ده معلملرنی گول قووب چغاروب طورالر ایکان، قایوسیسی دانوس بیروب بوتونلەى تارقاتوب تاشلیلر، معلملرن یابالر یاکه سوره‌لر ایکان برجیرده بر

- ایکی نومیر غزته چغا ایکانده طوقتی ایکان؛ جمعیت خیریه‌لرده قارتلر بله‌ن یه‌شلر قچقروشوب اوزدرالر ایکان. خلفه‌لر، ملالر درسدن هم نمازدن بوشاغاچ یازغالاب مشهور محرر بولالر ایکان، شاکردلری، اشقولنیقلری بر نیچه «بیت» یازوب «شاعر» اسمن آلالر ایکان، پریکاشچیکلری، بوفیتچیکلری یکشنبه کون، بایلری رخصت بیرسه، تیاتر اویناب «آرتیست» بولوب کیته‌لر ایکان... تاغی بوکا شوندای ئه‌لله نیقدر «ایکان»لر قوشارغه ممکن. لکن بونلر بزگه مأیوسیت توگل، امید بیررگه تیوش. بز بونده باری بر نرسه آگلیمز: بوملت اولمه‌سکه، یه‌شه‌رگه طرشا. بو ملتنک اچده شوندای حرکتلرنی طودرولق یالقن بار. اول اوزنده علمی ومدنی قوتنک بوقلغینه قاراب عطالتده یاتمی، بولغانچه، حالدن کیلگانچه همه‌سن اشلی.

بو حرکتلرنک، بوفا کتلرنک برمه برمن طوتوب قاراغانده هیچ بر امیدلی حال کورنمی، لکن بونده اش بر آول مکتبنده یاکه برشهر جمعیت خیریه‌سنده توگل، بلکه بو حرکتلرنی میدانغه قویوچی، اداره ایتوچی ایدییاده‌در. بوایدییا ایسه کوندن کون اوسه هم بوتون قوتلی مانع‌لرغه رغما اوسه، بناءعلیه بزنک مدنی حرکتمزده عموما قاراغانده آرتقه چیکمی، بلکه کوندن کون آلغه کیته. تگی آول معلمن قووب تاقتانی واتوب تاشلاوغه برده ایس کینه‌رگه یارامی. بزده تقریبا هر بر آولغه اصول جدیده شول ره‌وشده کره. خلق باشده معلملر، تاقتالر ایله هریرده شول ره‌وشده کورمشه. لکن شونسی بیك مهم: برنیچه یل اونگاچ تگی اصول جدیده تاغی شونده کیلوب کرگان بولا، حاضر ایندی قورقمیچه شاولاتدروب اوقتوب یاتالر، خلق آکا بیك عادی کوز بله‌ن قاری. چونکه بو مکتب بونده اتفاقی کیلوب توشکان برنرسه توگل، اول ئه‌لیگی «یاکارو» ایدیاسینك، تاتار پوچۋاسینه چه‌چلگان یاکارو اورلغینك تیشلوب چققان بربوتاغی، بوبوتاقنی کیسوب تاشلارغه، یوق ایته‌رگه ممکن، لکن آنك اورلوغی بولغان ایدییانی بترو ممکن توگل؛ اول، بر بوتاغن کیسوب تاشلاسه‌ك یاکادن شونك قدر اون بوتاق چغارا، اون بوتاقنی‌ده کیسسه‌ك یوز بوتاق چغا. شونك ایچون «ایسکیلك»

آرتق بونی تعقیب ایتودن واز کیچەرگـە، طبیعت و تاریخنی اوز جاییندە قویارغە مجبور بولا.

بز کیمەدە بارغان وقتدە گل بر اورندە طورامز کبی حس ایتەمز، اوزمزنك بیك شـەب بارغانلغمزنی، بیك براق کیتدیکمزنی فوزغالوب کیتدیکمز پریستانگە ئەیلەنوب قاراغاچقندە آچق بلەمز. شونك کبی بز حاضرگی احوالمزگە قارابقنە ترقییمزنی سیزە آلمیمز. ا گردە مدنی وملی حرکتمزنك باشی بولغان ۸۰-۹۰ نچی یللرغە قاراسەق شول وقتدە بزنك نیقدر یول آلغانلغمز بیك آچق کورینە. تاتاردە حاضر ئەیتورلك علمی، ومدنی بر اوسو کورنمی. آندە فقط مدنی وعلمی کوچنك نیگزی (پوچواسی) بولغان فکر اوسە. مونە بو فکر اوسو بزنك اسلام عالمندە بیك قیمتکە حسابلانورغە تیوش. چونکە بوکون عالم اسلامك ایك زور کیمچیلـگی آندە علم ومدنیت تامرجەیە آلورلق فکر بولماویدر.

ایك ئلك مسلمەننك باشی، میی خرافاتدن، چرك قاراشلاردن، باطل اعتقادلردن ئەرچلورگە صافلانورغە تیوش. شول وقتدەغنە اسلام یورطینە چن علم و مدنیت کررگە ممکن. یوقسە مسلمانلرنی آوروپالیلر کیتروب صالغان تیمر یوللر، پاراخودلر، تیلیغرام و تیلیفونلر، غرامافون و آفتاما-بیللر، فابریکا وزاوودلر، بانقلر، تیاتر وقلوبلر ایلەگنە مدنی یاصاب بولمیدر.

مسلمانغە بو باش، بومیی ایلە آفتامابیللردە، پاراخود وپویزدلرنك برنچی کلاصلرنك یوروب، آلتون کوزلـکلر تاغوب، اوستکە پیدژاك، باشقە سیلیندرلر کییوب، چەنچکی بلەن آشاب، کانیاك اچوب یەشەرگە ممکن، اما هیچ بر وقت چن مدنی بر انسان بولورغە ممکن توکل.

درست ئەلی بزدەدە حدوث عالم اوقی طورغان و «مجهول ضرب صرب می‌آید» بیکلی طورغان مدرسە طولیسی یەش اوسەرلر بار؛ جەی کونی آخشامدن صوك یاتوب یوقلار اوچون یەستونك سقوطینە ایسکی کتاب قریلرندن روایت ئزلەوچی محققلر، مجتهدلر بار، حتی بونلرنك ناشر افـکاری بولغان ژورناللری‌دە بار. لـکن بونلر بزنك جسم ملتنك کوندن

کون قوروب حیاتن یوغالتماقلق بولغان اوستکی قاتلاو تیریسی. بونك آستنده بر طوقتامی اوسوب کیلمکده بولغان یەش یاڭا قاتلاو اوسوب یتکاچ بو اوز اوزندن قوبوب توشەچك.

بو طوغروده مین همان بایاغی سوزمنی تکرار قیلام: حالـگه قاراماسقه کیرەك. حرکتکه قارارغه کیرەك. بو کون یەش فکر نی حالده هم قارت فـکر نی حالده، بوڭا قاراماسقه کیرەك، بلـکه یەش فـکر قایا تابا بارا هم قارت فکر قایا تابا بارا شوڭا قارارغه کیرەك.

تاتارلرده امید بار، چونـکه آنك بو حرکت و تشبثلرینی چیت بر تأثیر و باشقی برقوت ئەیلەندرمی، اوزینك اچکی بالقنی اداره ایته. آنك بو حرکتلرینی انتظامسزلقده، یولسزلقده، تو بەنلـکده عیبلەرگه یارامی، چونکه اول آنك اوز کوچی اوز بالقنی ایله متناسب. هر بر قوت اوزی قدر حرکت طودرا و هر بر حرارت اوز درجەسنده عمل میخانیکی حاصل ایته.

ایشەبز بونده عموم انسانیت دیڭـگزینك نیچك وقایا تابا آققانن اول بزنی حاضر قایا کیتروب تاشلاغانن کوردك اگر بز بونقطەدن قاراب اوزبزنك ئلکـکی هم حاضرگی ملی قوتمزنی اولچەب قاراسەق کوزەمزکه بزنك حاضرگی ملی قوتمز بیك طبیعی اولەرق ئلکـکیسینه قارغان وقتده آرتق هم زور. یکرمنچی عصرده باشلانغان مدنی وفکری حرکتمزنی بریاقغه تاشلاب طوریق، ۱۹نچی عصردەده ۱۸نچی عصردەغندن، ۱۸نچی عصرده ۱۷نچی عصردەغندن الخ آلده ایدك. بو طبیعی ترقینی کوز آلدینه کیترو اوچون بر ــ ایکی کچکنه مثال یتسه کیرەك: ۱۸ نچی عصرده بزده طباعت میدانغه کیلدی. یعنی فکر وعلم آغمی یاڭا وکیك بر یول آلدی. باصماچیلقنك اول وقتده اشلەگان اشی نیقدر کچـکنه بولسون، بز هنوز آنی حاضرگی ادبی وفکری ترقییمزنك باشی ایتوب قارارغه مجبورمز. اویلاب قاراڭز: ۱ گرده باصماچیلق مسئلەسی شول وقتده اوق حل قیلنوب اشکه کرشمەسه بزآنك یاراب-یاراماوی حقنده ئەلی حاضر نزاعلاشوب یاتقان بولور ایدك. نوبتده مسئله بولـوب

قرآننی تاتارچەغە ترجمە یاراپ یاراماوی توگل، بلکە ماشیناغە قصدروب باصارغە درستمی، توگلمی ایکانلگی طورر ایدی. ١٩ نچی عصردە بزنك ینە بر آدوم آلدە ایکانلگمزنی کورسەتور اوچون بو عصردە قورصاوی، مرجانی وقیوم ناصریلرنك، اسماعیل‌بکلرنك میدانغە چغووینی ایسکە توشرو یتسە کیرەك.

لکن ایکنچی یاقدن چنلابراق قاراغانده بزنك بو تاریخی اوسوومزنك، چیرلی وغریب بالالك اوسووندن هیچ بر آیرماسی یوق. سزنك کوز آلدگزدە بویی بر بالانقی قدرگنە ضعیف و چیرلەش بر بالغ یکت. بو البتە طبیعت قانونی بوینچە بوتون کشیلر ایلە برلکدە اوسکان. اول بالا وقتندەغی حالدن کوب آلدە، کوب درجە قوتلی. لکن شولای بولا طوروب اول اوزندن راضی توگل، اول اوز اوزن بوتون یەشلەشلرندن ایبدەشلرندن توبەن کوروب شول حالینە کویە، قایغرا. واقعا قایغررلقدە بار: آنك کورنشی یەمسز، اعضاسی ضعیف، اول کشی کبك بر اش طوتوب اشلەودن عاجز. اول بر یاغی بلەن‌دە ایبدەشلری آراسنده اوزینە اسم و موقع قازانا آلمی. ایشتە بزنك حالدە شونك تمام اوزی. بز البتە اوسکانمز، لکن بزنك عصرلر ایلە صانالغان اوزون عمرمزدە بو اوسو چن اوسو بولورلقمی؟ بز بونی ناشقە اوسوچی ملتلر یعنی چن تازا کشینك اوسووی بلەن اوسوچی ملتلرنك حالینە قاراو ایلە آچق کورەمز. بزنك یەشدەشلرمز، ایبدەشلرمز بولغان تازا ملتلر قاشندەغی موقعمز ئەلیگی تازا کشیلر آراسندە چیرلەش و ضعیف کشینك موقعینە اوخشیدر. بزدە آنلردەغی کوچنك مکدن بری یوق. بز آنلر اشلی آلغان اشنك مکدن برسن اشلی آلمیمز. شولای بولغاچ بزنك، عصرلر بوینچە کیلگان بو تاریخی اوسوومز، تکاملمز قناعتلەنورلکمی؟ نهایت بونلرنی اویلاپ بزگە نیشلەرگە، شادلانورغەمی؟ قایغررغەمی؟ کولەرگەمی؟ جلارغەمی؟

بابالرمز «یوغاریغە قاراپ فکر ایت، توبەنگە قاراپ شکر ایت» دیگانلر. بو مقال بو اورندەدە کیلە. دنیادە بزگە قاراغاندە ملك مرتبە کوچلی، بناءعلیه ملك درجە یوغاری طورغان ملتلر بولغان کبی عالم

انسانیتده بزدن کوب درجه‌لر توبه‌ن قاتلاوده طورغان خلقلرده حسابسز کوب. بز اولگیلرینه قاراب قایغورغه توگل فکر ایته‌رگه، صوڭغیلرینه قاراب شکر ایته‌رگه کیره‌ك.

یوغاریغی مثال اوزبنڭ بر یاقلیلغی بله‌ن سزنی مأیوس ایتمه‌سون، مثالنڭ هر یاقدن کیلووی لازم توگل. ضعیف و غریب کوبنچه بالغ بولغان کشیگه تازاروب نقلانورغه اوسوب کامل کشی بولورغه ممکن بولماسه‌ده، ضعیف و کوچسز ملتلرگه یا گادن ترلوب کمالتکه ایرشورگه امکان بار. ملتلر حقنده صبیلق، بالغلق، قارتلق، کبی سوزلرنی استعمال قیلسه‌لرده بو سوزلر بونده بر شخصده‌غی قدر قطعیت ایله یورتلمیلر.

IV

ملیت اوزی اساساً کیره‌کمی، یوقمی؟

بو سؤالگه جواب بیرو، البته، اوڭایسز. ملیت کبی قانون طبیعت وقانون اجتماع بولغان نرسه‌لر حقنده، کیره‌کمی، یوقمی؟ سؤالی بزدن قوری بر فلسفه‌دن باشقه نرسه صورامی هم بو سؤال، کرهٔ ارض کیره‌ك نرسه‌می، یوقسه کیره‌کمیمی؟ یاخود کچره‌یتوبره‌ك ئه‌یتسه‌ك «بو ۋولغا نهری یاکه اورال طاوی بزگه اساساً کیره‌کمی، ئه‌لله اول بولماسقه تیوشمی؟» سؤالینه اوخشی.

ملیت بار، آنی بولدرغان نرسه طبیعت و تاریخ. احتمال اول بر وقت ایکنچی شکلگه کرر یاکه بته‌رده. لکن بونی همان تاریخ وطبیعت کنه اشلی آلور. بز بونده، ملیتنی، بولورغه تیوش بر نرسه کبی ایتوب سویله‌دك. لکن بو سویله‌ومز آنڭ واقعده بار بولووینه هم بار بولووی آدم کوچی ایله بولماوینه قارابدر.

ملیت تارتشلری اچنده ئه‌یله‌نوب، دنیاده اشلر، حسابلر همه‌سی شول ملیتکه قاراب یورگانن کوروب، الحاصل ملیت چلته‌رینه بولنگان کرهٔ ارضنڭ بر کلیتکه‌سنده یاشلوب طورغانده «ملیت کیره‌کمی، یوقمی؟» سؤالی بزنڭ باشمزغه کیلمی. چونکه بز، اوزمز یه‌شی طورغان ملت کلیتکه‌سینی قدرت یاکه طبیعتنڭ کوچلی قولی ایله یاصالغان دنیانڭ بر

موزلماس بولمەسی دیب بلەمز. آنی جیمررگە اوزمزدە هیچ بر اقتدار بولماغانغە آنڭ حقندە اویلامیمزدە. تیك شونىه راحتلەنوب ایرکنلەب یەشەونڭ جاینغنه قاریمز.

اگردە الله تعالی بزگە قانات بیروب‌دە بز بو بر یوزندن یوغاریغە مڭلرچە، میلیونلرچە چاقرملر کوتەرلسەڭ، شول درجەگە قدر کوتەرلسەککە، حتی کرۀارض بزگە بر توگەرەڭ شار و آنلاغی آدم بالالری‌دە قرمسقە رەوشندە و آنارنڭ بوتون اشلری. کوچلری قرمسقەنقی قدرگنە بولوب کورنسە یعنی بز بوملیت چلتەرلرینە بولنگان دنیادن بتونونلەی چیتکە چغوب آنی چیت بر کشی صفتیلە تماشا ایتسەڭ شول وقتدە «ملیت کیرەکمی، یوقمی؟» سؤالی بزنڭ باشقە کیلورگە ممکن. احتمال بو وقتدە بز «نی اوچون بو جیر قورتلری تورلی ملتلرگە آیرلغان بولوب، بر برسی ایلە یوقفە قرلشوب طورالر ایکان» دیوب اویلارمز هم آنارنی بر برسندن آیروچی ملی حدەدلرنی قولمز ایلە بوزوب تاشلیسمز کیلور. لکن ئەلی آدم یوغاری اوچار اوچون اولقدر مکمل قانات یاصاغانی‌دە یوق هم یاصاسەدە اول درجە یوغاری منەرگە آگا طبیعت طرفدن ایرك یوق.

بو کوندە ملی تلەکلری اوتەلوب بتە یازغان ملتلردە، هر وقت آرگینالنی بر فکر و رادیقالنی بر اش ازلەوچی یەش یلکنچەڭلر ملی ادبیادە آرتق بر آرگیناللق قالماغاچ و بو میداندە آرتق رادیقالنی بر اش اشلەرگە ممکن بولماغاچ «ملیت‌نی جیمرو» طوغروسندە اویلی و سویلی طورغانلردر. لکن بونداای حاللرگە بردە عجبلەنورگە بارامی. ئەلیگە قدر عقل انسانینڭ تاریخ و طبیعت میدانندەغی زور زور موفقیتلری بونلرغەدە درد و اوشانچ بیرە. حاضر ملیتنی بتررگە اویلاوچیلرغنە توگل، یر شارینی اوتەلی تشوب آوروپادن آمریقاغە باروب چغارغە هم قار بلەن ئورتلگان شمالی آزیاغە فاراماتیریادن یوزلرچە چاقرم زورلقدە حرفلر تزوب ئەللە قایسی یولدزدەغی کشیلر ایلە خبرلەشورگە اویلاوچیلردە بار. لکن شونی‌دە ایسکە آلورغە کیرەککە دنیادە بولورلق نرسەگنە اویلانمی، و هر بر اویلانغان نرسە بولوب

بتمی ، دنیاده تدبیردن اوستون تقدیر بار .

بو کونگی یاوروپاده یاخشیغه کوچه‌یگان سانسیالیزمده ملیت ایله طوغریدن طوغری بولوشمی. اوزینك توب مقصدی ایتوب حاضرگی آق سویه‌کلـکنی هم کاپیتالیزمنی جیمرونی و شول یول ایله صنف‌نی بترونی طوتا. اول ، ملی تل، ملی مکتبکه ایرك قویوب ملی دائره‌ده ترقی ایتوگه غایت ایرکن یول قالدرا.

«ملیت بته‌ر . .» دیگان سوزنی البته یوغاریده مذکور ملی اساسلر بته‌ر دیوب آڭلارغه کیره‌ك. بونلر بتمه‌گان وقتك علم ومدنیتنك، اخلاقنك ترقیسی ایله ملی تعصب ، ملی دشمانلق بتوگه‌گنه «ملیت بتو» دیوب ئه‌یتوب بولمی، چونکه ملیت بوندای بر دشمانلق دیگان سوز توگل، بلـکه اول اوزینه کوره بر عضو، آنك اوزینه مخصوص وجودی ، حیاتی ، غداسی بار . بر وقت صارقلر ایله بوریلر برله‌شورلر ، دیـگان سوز البته صارق دیگان حیوان ایله بوری دیگان حیوان بوتونله‌ی بر بولوب کیته‌رلر دیگان سوزتوگل، چونکه بوری همانده ایت اشاب ، قان اچوب طوراچق، بوری بولوب اولایه‌چق. صارقده همان صارق بولاچق ، پچه‌ن و اوله‌ن آشاب کون کوره‌چك .

احتمال بعضیلر ملیتنی تاریـخ انسانیتنك باشندن بیرلی تکامل ایتوب کیلمکده بولغان ترقیات اجتماعیه‌نك غایه‌سی توگل. بلـکه بر باصقچی ایتو بـگنه کوره طورغانلردر. انسان ابك ئاك عائله حالنده‌گنه اویوشوب ، صوکره بر نیچه عائله‌لردن مرکب روغ اـملی زورراق جمعیتلر وصوکره آندنده زورراق قبیله‌لر حاصل بولغانن، نهایت بر نیچه قبیله‌لر برگه جییلوب بر ملت تشکیل ایتکانلـکلرن هر قایومز بله‌مز. ایندی بو ترقی شول نقطه‌ده طوقتالوب قالورمی، یاکه ملتلرده بر وقت برگه جییلوب ، برله‌شوب تاغنده زورراق بر جمعیت قوررلرمی؟

اوّلا روغ ، قبیله کبی ابتدائی و توبه‌ن درجه جمعیتلرگه ملیتنك کچکنه اولچه‌وی دیوبکنه قاراب بولمی. بونلرنك آراسنده‌غی آیرما زورلقده کچکنه‌لـکده‌گنه توگل. ابتدائی جمعیتلرنك بر یرگه جییلوب ، اویوشوب طورولری غایت اتفاقی اسبابقه بناءً بولا، آنلرنی تارقاتمی

جیبوب طوروچی قوهٔ جاذبه بیك ضعیف بولا. آنلر بر طرفدن چیتلرنك هر وقت بولوب طورغان هجوملری ایله جیمرلوب، تارقالوب، قاطشوب، جویالوب بتەلر، ایکنچی طرفدن جمعیتنك حدودلری بیك ضعیف بولغانلقدن آنلر یر کیکەیووی یاکه ئەلله نیندی اتفاقی کیلوب چققان بر منفعتنك مشترکلگی آرقاسنده حاضر برلەشوب کیتەلر. اول ابتدائی جمعیتلرنك اوزلرینه مخصوص قورغان، توزگان نرسەلری بولمی، یاکه بیك ضعیف بولا، شونلقدن آنلرغه ایکنچی جمعیتکه قوشلوب کیتو اوچون ئەلله نرسه جیمروب آزابلانورغه طوغری کیلمی.

اما بوکونگی ملیت بوتونلەی باشقه. بو، اتفاقی جییلغان برانسان کتووی توگل، بلکه طبیعی و اجتماعی قانونلرنك ایك جیمرلمەسدەیلری ایله بەیلەنگان بر عضو. ایسکی زمانەغی جمعیتلرنی مایع جسملرگه اوخشاتورغه ممکن: آنلرنك اوزلرینه مخصوص شکللری یوق، تیك آنلر برطشقی قابق اچندەگنه اویوشوب طورالر، آنلرنك تارقالوب کیتولری اوچون شول طشقی قابقلرینك بەرلوب واطلووی یته. اما حاضرگی ملت افرادی آندی طشقی بر قابق اچندەگنه طورمیلر، بلکه اچکی قوتلری، قوهٔ جاذبەلری ایله برگه اویوشوب طورالر. حاضرگی ملیت ایسکی زماننك ابتدائی جمعیتی کبی طبعتنك میلینه تابا آغوب باروچی بر سیال توگل، بلکه طبیعتنی اوزینه تابا میل ایتدروب آغزوچی بر قرار تابقان قوت.

ایسکی زماننك جمعیتلری جەی کونی باصوده و بولونده اوسوب طورا طورغان اولەن نوعلرینه اوخشیلر. آنلر حاضر اوسەلر، حاضر قوروب شیگەلر، آنلرنك ئورلقلری جیل ایله اوچوب، باروب ئەلله قایا توشه وشولای ایتوب آنلر اوچراغان بر یرده تیشلوب چغالر. قایولری برآز اوسکاچده تابتالوب هلاك بولالر، قایولری اوسوب، اوسوب شیگوب قوروب بتەلر. شویله بونلرنك نوعسی هیچ بتمی، لکن آنلرنك دوام وترقیسنده هیچ بر تورلی قرار وانتظام یوق، چونکه آنلرنك بوتون تقدیرلری بوگون یاواچق یاکرغه، ایرتەگه فزدراچق قویاشقه. برسی کونگه ایسەچك جیلکه تابشرلغان. اما بوکونگی ملتلر اوسوب

طورا طورغان بر اورمان. آنلرنڭ بر معین تامزلانغان اورنلری بار، آنلرنی چیل اوچروب آلوب کیتمی، آنلر بر یا کفرسزلقدن کیلوب قورومی، آنلرنڭ اوسوب یتکانلری بر یردن کیسلسه آنڭ اورنینه توبدن ایکنچی یه‌ش اوچاسکا اوسه طورا. شولایٔ ایتوب آنلر معین بر حدود اچنده، بر طبیعی قرار وانتظام ایله اویوشوب یه‌شیلر.

احتمال بر کون کیلور، آدملر آراسنده رابطه تاغنده آرتور وشولای ایتوب ملیتدن‌ده کیکروك زورراق جمعیتلر حاصل بولور. لکن موندن ینه ملیتنڭ بوتونله‌ی بته‌چکن چغاروب بولمی، نیته‌که عائله‌نی قتیله هم ملیت بتره آلمادی، چونکه آنڭ اساسی بیك نق وطبیعی ایدی.

احتمال ملیت ترقیات اجتماعیه‌نڭ غایه‌سی توگلدر، آنده بر باصقچقنه‌در، لکن هر حالده بزگه بو باصقچده اوزاق باصوب طوررغه طوغری کیله‌چك، چونکه ئه‌لی بز آنده آیاقنی چنلاب، نقلاب باصوب ده یتکرگانمز یوق.

عالمنڭ وقوعاتی حاضرگه قدر بولغان یولی بلەن آغوب طورسه، ئه‌لیگه قدر بولماغان وبناء علیه آدم طرفندن کوتولمه‌گان برحادثهٔ کونیه بولماسه بو یاصالغان ملیت بنالرینڭ (مادیات ومعنویاتینڭ) جیمرلووی اوچون کوب عصرلر کوته‌رگه طوغری کیلور. بعض وقت بز ملیتمڭ گنه توگل، اوستنده یه‌شه‌دیکمز یرنڭده کیله‌چگی حقنده اویغه باتامز، بر وقت آنڭ نیچك بولسه‌ده جیمرلوب طوزان بولوب اوچاچغن کوز آلدینه کیترەمز.

لکن بونلر هر وقت توگل: بو، طورمشنڭ شاو شوودن آیرلوب، خیالمز ایله‌گنه یار بولوب قالغان غربت وعزلت ساعتلرنده یاکه امامنڭ آرتنده قول باغلاب خشوع و خضوع ایله «اذا زلزلت الارض..» سورهٔ شریفه‌سن طکلاغان مینوتلرده‌غنه..

... بز بو طوغروده حسابلاب‌ده بتره آلمیمز، ینه طورمشنڭ شاو شولی دولقونی کیلوب بزنی ئه‌کتروب آلوب کیته. بز بر یوموچقا کبك تیربه‌لوب آنڭ اچنده یوغالوب کیته‌مز..